

अर्थानामपहारः देयानामाभिः नामदानम् ॥ ॥ अतएव दीपिकायां ॥ दैवहीनं रिपुं जेतुं पाया दैवान्वितो नृप । यो न्यादैवान्विता
माद्या दैवहीनैतथात्मनि ॥ व्यसनी विन हवर्मा त्रिविधो न्यातं प्रपाडितो यश्च पुरुषः स दैवहीनः कश्चितो दैवान्वितो न्यः ॥ ॥
अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ दैवेषु पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्वावस्थिता । तत्र दैवमनिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकं ॥ अत्रिव्यक्तं फलोन्मुखी-
भूतं ॥ ॥ मनु रपि ॥ युक्ते दैवेन युज्येत जयं प्रेषुर्वापेत नीः । साम्राज्येन नैवेन समन्त्रैरथवा एवम् ॥ विजेतुं प्रयतेतारी नृमुद्धेन
कदाचन । अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युधमानयोः ॥ पराजयश्च संपाप्ते तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् । त्रयाणां सपुत्राणां पृथ-
क्कानां परिक्षये ॥ तथा युज्येत संयतो विजयेतरि प्रनयथा । संयतः सम्पश्यन्तवान् ॥ कहरिपुमाह ॥ स एव प्राज्ञं कुलीनं श-
रश्च दक्षं दातारमेव च । कृतज्ञं हृतिमन्तश्च कृष्णमादरविबुधाः ॥ ॥ कालोपि फलहेतुविद्याह ॥ मत्स्यपुराणं ॥ दैवपुरु-
षकारश्च कालश्च पुरुषोत्तमः । त्रययेत ननु प्याणां पिण्डि तस्यात्फलावहः ॥ कृषेर्बृहिसमायोगाद्दृश्यंते फलसिद्धयः ।

परस्परसहकृतमित्यर्थः ॥

राम
६

वर्षाकालेषु दृश्यंते नैवाकाले कदाचन ॥ सत्राणि गवामयवादीनि माससम्पत्सरमाद्यानि । लोकं व्यवहारकर्म नृतिर्हृद्वा दिकं ।
मासेन यास्यति मासेन आयास्यति रत्यादिकं ॥ अगस्त्यः ॥ तारेण सिंह राशौ विधानात् ॥ अथावस्मै वैवर्ते ॥ अथाप्रेभास्त-
रे कन्याशेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः । अर्घ्यं दधुरगस्त्याय गौ उदशनिवसिनः ॥ ॥ नारसिंहे ॥ शंखे तोयं विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युत-
मंत्रेणानेन वेदद्यादक्षिणाशामुखस्थितः ॥ काशपुष्पापत्ता ॥ त्वमारुतं संभव । मित्रावरुणा योः पुत्रकुम्भयोनेन मोस्तुते ॥ प्रा-
र्थनं तु ॥ आतापिर्नक्षितो येन वातापिश्च महासुरः । नक्षदः शो ॥ तोये तु गमेगस्त्यः प्रसीदतु ॥ गन्धादिकं तु ॥ अगस्त्याय नमस्त-
नेन दातव्यं ॥ विशेषात्तु पदशे सामान्यतः प्राप्नुत्वा ॥ ॥ दक्षः ॥ तद्वृत्तिमर्हन्नात्रेति प्रयोगाद् कर्तृत्वादिति रत्नाकरः ॥ तस्य
त्यअर्थमत्र ॥ नोपायंते महाभागे राजपुत्रिपतिवृत्ते । पृहो ॥ मित्रावरुणि वा भवदति ॥ ॥ आश्वलायनः ॥ उदगयने
आसूर्यमाशुक्लपक्षेण पक्षे कन्यागेन क्षत्रघ्नो तत्कर्मोपनयनः ॥ ॥ ववाहाः । विवाहः सार्वकालिकदत्त्येकदतिविवाहे ॥ ॥ वि

षयमेदमाह ॥ गृहपरिशिष्टं ॥ धर्मेष्वेव विवाहेषु कालदोषपरीक्षा ॥ नाधर्मेषु व्यक्तमुक्तं तु जवने न्यह शुद्धिशुद्धिमासायनर्तुदि
वसानां ॥ अर्वाग्दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयंतिकन्यकानां गृहशुद्धिर्गौरवानां ॥ ननु चैव कृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाहका सुच ॥ मार्गे वफा
ल्युने चैव आषाढे कार्तिके तथा ॥ पक्षयोर्मासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥ नाकालह हो कुर्वीत वृत्तव न्यशुभाः क्रियाः ॥ इति शुजवले
नोक्तं ॥ कथं सङ्ग कृता सुपनयनस्याश्वलायने नोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् ॥ पारस्करेण पिउदगयने आसर्ग्यमाणे पक्षे पुण्या
ह इति कर्ममात्रे परिभाषितं असमासकराणां गर्भाधानादिषु कालनियतेषु उदगयनादीनां मथासंभवं नित्यत्वागर्भाधानादिषु अ
नित्यत्वं विषययनादिषु नित्यत्वमित्यर्थः ॥ नित्यत्वप्रदर्शनायै मिति हरिशर्माणोक्तं गोमिलेनापि उदगयने पूर्वपक्षे पुण्ये द्विप्रागव
र्तनादङ्गः कालं विधादिति यावत् त्वयामकपूर्वाङ्गमप्यधिकं परिभाष्य यथा आदेशश्चेति पुनः कृतं ॥ यथा आदेशमित्यनेन स्वगृ
होक्तं प्रौढपक्षां उपाकर्मकराणाम्यामावास्याया मपराङ्गे पिण्ड पितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवं विवस्वोदशनादि विरुद्धविहितस्य स

राम
७

लायनः ॥ दक्षिणमग्रे वासुणाय प्रयत्नेन सव्यं शूङ्गायेति स्वयंप्रक्षालने सव्यमेव प्राचम्यमिति हरिशर्मा ॥ एवञ्च यजुर्वेदिनां
दक्षिणपादप्रक्षालनानंतरं वासपादप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्रा युक्तं हेयमिति ॥ आचमने पाणिपादप्रक्षालनं सूत्राद्यु
त्सर्गे कृते ॥ ॥ यथा बृहस्पराशरः ॥ कृत्वा यशो वं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृजले ॥ निवद्ध शिख्यासीनो द्विज आचमनं चरे
त् ॥ कृत्वा प्रवीतं सव्यं वाङ्मनः कायसंयतः ॥ आपस्तम्बः ॥ इत्येव सद्भिराजानुप्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ॥ हस्तौ चाम
णिवन्वाभ्यामश्वादासीत संयतः ॥ आजानु आसणि वन्वाभ्यामित्यवधुपादानंतरं पर्यन्तां शुचित्वशंकायां अधश्च मापनी
दनाय त्वतिशय त्वतिशयोक्त्या यवा ॥ अतएवोक्तं अंगप्रकर्षात्फलप्रकर्ष इति ॥ ॥ शिखा वं वै विशेषमाह ब्रह्मपुराण ॥
तायमातु शिखां बध्ना नैर्जन्त्यां ब्रह्मरश्मिः ॥ नृदिकां च ततो वधाततः कर्मसमाचरेत् ॥ ॥ पितृदेवित्यत्रांतर्जां चोपादयानेय
त्कपः ॥ अंतर्जां नुमुचो देशोऽपरिच्छिद्य उदङ्मुखः ॥ प्राग्वाक्भस्मेन तीर्थेण द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥ अंतर्जां नुजा नुनोर्मध्यह्नौ ह
आर्चयेदित्यर्थः ॥

त्वेतिशेषः॥ ॥ तथाचक्षरीतः॥ अंतरुर्ध्वं ररत्नीकृत्वा विरपो हादीः पिवदिति । अत्रादन्तीरुत्तौ वा शब्दादीशानमुखवर्षा
नामिमुखोभूत्वा । पस्पृशेयथा विधि इति मरीच्युक्तेः॥ बालेण तीर्थेण अंगुष्ठमूलैर्ना॥ कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलैर्ना॥ क
रस्य । प्रजापतिपितृवृक्षदेवतीर्थान्यनुक्रमादितियाज्ञवल्क्योक्तेः॥ करस्य दक्षिणाकरस्य ॥ ॥ तथाचमा कृणुयु
राणं॥ अङ्गुलीत्ररतो रेखायापानेदक्षिणास्य च । एतद्वृक्षमितिख्यातितीर्थमावमनायवे॥ द्विजोनम्रुडादिरिति मि
ताक्षरा ॥ ॥ अतएवाह॥ स्त्रियाश्चैदशिकं तीर्थं मूडजातेतथैव च । सहदाचमनाकुडिरेतयोरेवचोभयोः॥ ॥ बाल्याव
रोचितुमनुः॥ कायत्रैदेशिकाभ्यावा नपित्र्येण कदाचन ॥ ॥ याज्ञवल्क्यः॥ अङ्गि सुप्रकृतित्यानिर्हीनानिः फेणवुदरे
हृत्काण्डतालुगामित्यु यथासंख्यं द्विजातयः॥ शुद्धोरनस्त्रीदमूडमूडसंस्तुत्या निरंतरतः । ततो हृदादि ससीपेतीह उन्न
रोत्तरमपकर्षात् । अतएव स्पृष्टानि रितुक्तं ननु भक्षितामिरिति ॥ स्त्री मूडोवाय नित्यांतः क्षालनाच्च करस्योरिति

प्रजापतितीर्थं

ताम
७

तु कालगर्तस्य नन्दनप्रवृत्तकालघट्टमासादिविहिताधानपुंसवनसीमंतोन्नयनादीनांच दक्षिणा यना दावप्यन्यथानुपपत्त्यापदणं अ
थैवं यथादेशश्चेति सूत्रमवाच्यं तत्र द्विशेषविधानादेरसिद्धेः । समावातुनायं दोषः यथोद्दिष्टकालस्य क्रियायासादरार्थमुक्तं तेन त
त्र कालानिपत्रौ केषाश्चिन्नोपः । यथाह कापितृयज्ञानां विद्यातवाद्रिककृत्ये पिवेत्कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातीतं तु
यत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत् ॥ यत्कर्म यस्मिन्काले विहितं तत्कालानावेपि नाङ्गतरानावदवतत्कर्मानुष्ठानं नित्यकर्मसु
यथाक्तीत्युपदेशस्य कृतिसौभ्यः सात्रविषयत्वात् । कालस्य त्वन्यथादेयरूपत्वात् । नतथे उक्तं व्यङ्ग्यत्वेपि च कालस्य नशागोन्याः । वत्
कृतः । अनुपादेयरूपत्वात्काले कर्मविधीयते ॥ वचनात्तु तत्र कालानिपत्रौ केषाश्चित्स्यायश्चित्तकृतानुष्ठानं यथासंख्यावन्दनादी
नां । तद्यथासांख्यायनमथ्यं अवप्यसमित्कुराः पाणिः सन्ध्यामुप्राप्ते नित्यं वाच्यतः उन्नरापराभिमुखोऽनुष्टमदिशामानक्षत्रदर्शनात् ।
अतिक्रांतायां मरुद्वाहतीः सावित्री स्वस्वयनादिजपित्वा एवं प्रातः प्राञ्चुरवसिष्ठनामण्डनदर्शनादिति उन्नरापराभिमुखः वायुः ।

कृतिसाध्ययत्किं विदद्वाभावेपि कर्तव्यं ४ कृतिसाध्याङ्गत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४

कोणाभिमुखः कोणं विवेनोति अथ सदिशमिति उभयदिगश्च मनागमिति यावत् ॥ ॥ व्यासः ॥ सन्ध्याकाले व्यतीते तु नवसं
 न्ध्यासमाचरेत् । गायत्रीदशवाजपुनः सन्ध्यासमाचरेत् ॥ ॥ तज्जपे स्मृतिः ॥ ह्रस्वोच्चारणैकौ प्रातः सायं वा चो मुखौ करो । म
 ध्येति र्थं करो प्रोक्तौ जपस्त्वमुदाहृतः ॥ पितृदयिता मध्येवं ॥ ॥ यत्रुकाशीखण्डं ॥ विविना पितृता सन्ध्याकालातीता दृष्ट्या भवेत् ।
 अयमेव हि दृष्टा तौ वन्ध्यास्त्री मेषु न यथा ॥ इति उदयकृत प्रायश्चित्तपरं ॥ ॥ हरिहरपद्धतौ च ॥ यद्वा गामिक्रिया मुख्यकालस्या
 प्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिति केचित् प्रोक्तं न कर्मणि ॥ यदेति पश्चांतरं । प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् । आगामिक्रिया मुख्यकालस्य
 प्रिगौणकालत्वं तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः कालश्च गौण इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि ॥ ॥ अतस्त्वहं योगपरिशिष्टं ॥ संस्कारार्थं
 तिपत्येव न स्वकालाच्चेत्कथंचन । इदं तदेव कुर्वीत येन पनयनादवः ॥ एतदिति महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तः । अधः पूर्वकृत्वा
 कृत्वेत्यर्थः ॥ ॥ इह डाजमार्तणे ॥ यानार्थं कृतसीमंता प्रसूते च कदाचन । अंके निधाय तद्वलिपुनः संस्कारमर्हति ॥ ॥ देवलः ॥
 पत्नीतकार्य इत्यर्थः ४

मध्यकालवत्

राम
८

ब्रह्मपुराणाय ॥ आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवेत्येके इति श्रुताधिकारिकगोतमोक्तः ॥ आचमनार्हं न लार्भ
 वद्वत्यावाशायः ॥ ॥ मनुः ॥ कृत्वाभिः प्रयते विप्रः कण्ठगामितुभूमिपः । वैश्वोद्विः प्राशिता नितुभूदः स्पृष्टा
 निरंततः ॥ अववैश्यावधिप्राशनमुक्तं । अनुपनीतानां तु स्त्रीष्वद्वयमनं । नृपावदुपनीतेति शौचेषां मुक्तदर्श
 नात् ॥ नित्याक्षरादयोऽप्येवं ॥ ॥ अंबुविशेषयतिवोधायनः ॥ पादप्रक्षालनं घृणनाचामैतं यथा वामेत भूमौ
 आवयित्वा च मेदिति ॥ ॥ उशना ॥ कांस्यायस्तेन पात्रेण त्रपुसी सकपित्तलेः । आवातः शतह्रस्वोऽपि न कदाचि
 द्बुचिर्नवेत् ॥ ॥ आचमनजनिषेधेशं खलिखितौ ॥ न श्रुत्वा त्रुच्ये कपात्यावर्जितेनेति । अत्र मुविपदं आचमनक
 र्त्तुमिति न परं हतं श्रुत्वा सर्ववर्षात् । एकपाणिपादमपि कर्त्तुं पाणिभिन्नपरं तेन स्वीयवामप्राण्यावर्जितेन दौ
 षः ॥ ॥ तदाहवोधायनः ॥ मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणाहर्त्तं न जलपात्रं गृह्णाति सम्येनाचमनीयमिति गृह्णा
 दत्तेनेत्यर्थः १ शौचोऽयुक्तमित्यर्थः २

तिजनमिति शेषः । आद्या मेदिपुनुरितौ ॥ ॥ देवलः ॥ शिखां वधावसित्वदे निवृत्ति वाससी शुभे । नृत्नी भूत्वा समा
 दायनोऽरुद्धन्न विलोकयन् ॥ एकवस्त्राः प्राचीनारीति न रत्यादि दर्शनात् । यत्र प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं
 विहितं तत्र च तदगत्वात् । एकवासा एवाचमनं कुर्यात् । इदमत्रावधेयं आचमनस्य सर्वकर्मसाधारणां गतया
 साधारणां गम्य सर्वप्रधानदेशकालानन्वयित्यान सर्वप्रकारलिखितत्वात् । न प्रत्येकं प्रधानकर्माणः पूर्वमाच
 मनं । एकप्रधानकर्मापूर्वं आचमने कृते पितादरप्रधानकर्माणां कुरुः ॥ तथा च मने काले द्विराचमने कृते तदनंतर
 प्रेततर्पणमपि आचमनांतरं विना सिद्धेः ॥ तथा च तत्सर्वशकाले एकवासाधि आचमनं कुर्यादिति यदुक्तं स्वार्थेन
 नुमुद्रमिति विकृ ॥ ॥ प्रवेताः ॥ अनुष्माभिरफेनाभिः सूताभिर्वस्त्रवस्त्रुषा । रुद्रताभिरश्वानि सि श्वतुर्वा
 त्रिराचमेत् ॥ चतुर्वेति भावमुच्यते स्यादिकल्पः । ननु फलभूय चत्वार्यं कल्पनापत्तेः । वीक्षणानुस्मयोर्न ह भो

राम
 ८

अत्रांशपादापादानात् प्राचादीनां पित्र्यवनाशान्ना । असंस्कृतानुसंस्कारानावश्यकत्वा रतिव्येयं ३
 सहस्रसंस्कृतानारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥ ॥ संस्कारक्रमनियममाह नारदः ॥ येषां तु नह
 ताः पूर्वसंस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भानृत्तिस्तेषां पैतृकादेव तद्वृत्तात् ॥ अविद्यमाने पित्र्ये स्वांशौ दुहृत्य वा पुनः । अवश्यका
 र्याः संस्कारा भानृत्तिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ क्रमध्वानृणां संस्काराणां च पौर्वापर्यं क्रमात् । युक्तनवप्रागुक्तगोनिलसूत्रे उदगयनादावमया
 सकराणां एकैकस्यानुगुण्योत्तमार्थं । स मुच्यते पल्लवो महानभ्युदय इति महानारायणव्याख्यानात् ॥ दक्षिणा यन रुद्रमपक्षयोः
 पनयनमिति वाच्यं । पूर्वोक्ता मूलापनवचनेन चोडकमोपनयनयोर्विशिष्ट उपगमनश्रुत्वा पक्षयोरभिहितत्वात् ॥ ॥ भोज
 राजेनापि ॥ माघादेर्मासषट्के पुशां गिणः शयनावधिः । ब्रूता कर्म प्रकुर्वन्ति मूनायावत्तमेव च ॥ भानृक्रमस्तु सोदरविषयकः
 विवाहे तथा दर्शनात् कर्त्तव्येव स्यात्संस्कारेव न तथा नियमः । इह ब्राह्मणमार्त एव विता मण्योर्माण्डव्यवचने तथा दर्शनात्
 यथा यदा पश्यद्वयं तिष्ठेत्संज्ञावप्यपरस्य च । कंतुषट्कं विजानीया कर्त्तव्यं तत्र त्रयस्य च ॥ षट्कर्त्तव्यं पत्रिमाशं कनानोः शुद्धासमेपि

सूर्यस्य २

व। कर्मावेद्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं न वेत् ॥ भ्रातृभिरिति बहुवचनं अन्येषां ग्रहणार्थं ॥ ॥ अतएव नारायणपद्धतौ ॥ अष्टौ सं
स्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयं । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावे तु तत्कुमादिति ॥ ॥ व्रतमुपनयनं कृत्य विंता मणौ दक्षिणा
यननिषेधोऽपि ॥ रात्रिनागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनं । व्रतवन्त्यादिकंतस्माद्ब्रूता कर्मवर्जयेत् ॥ तत्र कथमुपनयने ।
विशेषमागादि कृष्णद्वितीयादिनिषेधः । उच्यते दक्षिणायणे वैश्वस्य उपनयनविधानात् । कृष्णपक्षेऽपि प्रायश्चित्तात्मकोप
नयनविधानात्तत्परः । न व्रतत्रापि उदगयनाद्यपेक्षा कृते निःसंशयेऽप्येव भुञ्जीता नुपस्थितः । भुञ्जानो वद्धयेत्यापमसत्यं पर्व
दिवुवन् ॥ इत्यादिनिन्दार्थवादेन क्लिप्त्वा संहत्वात् । एकदिनस्योपवासेनापि गमयितुं शक्यत्वादिति ॥ ॥ यथागर्गः ॥ विप्रस्य
क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणेऽवविशा कार्यं नानध्यायेन संक्रमे ॥ अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं न वेत् ।
अपि नादक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः ॥ ॥ नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं पारस्करः ॥ विवाहोत्सवमहोत्सु सौरमौनप्रशस्य

राम
ध

पुत्रादिदेशागताः २

गर्गादपि २

हृभाषभाषवाचार्यकृतपरशरभाषयोरपवादमाह ॥ ॥ यमः ॥ रात्रावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्तमनीषिभिः । उदकेनानुवा
नाश्च तथोस्मेनोस्मपायिनां ॥ ॥ आवासेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ॥ प्रदरादपि यागोत्तर्याणाय सुर्नवर्त्सरसदुष्टाभिर्याश्वसुरभ्यु
भागमश्नुति ॥ यस्मिन्नेवैवर्त्सादिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यं ॥ ॥ तथा च मरीचिः ॥ येषु स्थानेषु यद्वैवर्त्साचारश्च यादृ
शः । तत्र तत्रावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ येषु स्थानेषु ये देवा येषु स्थानेषु ये द्विजाः । येषु स्थानेषु यत्रोयं यावयत्रैव मृ
त्तिका ॥ तत्र तदेव ग्राह्यमिति शेषः ॥ ॥ उदकस्य ग्रहणप्रकारपरिमाणं वाहभद्राजः ॥ आयनं पर्वणां कृत्वा गोकर्त्सा कृ
त्तिवत्कर । संहता रुक्लिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ भुक्तां पुष्टकानि स्नान्यां शेषेणावमनं चरेत् । माघमङ्गलमात्रास्तु
संगृह्यत्रिः पिवेदपः ॥ पाणिना दक्षिणेन त्रिः पिवेत् दक्षिणेनापीति स्वादित्यपुराणोक्तेः ॥ ॥ मार्कण्डेयः ॥ सपवित्रेणाह
स्तेन कुर्यादावमनक्रियां ॥ नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ ॥ मदनपारिजाते हारीतः ॥ पथिर्यस्य पवित्रस्य

मलमिति शेषः १

हस्तेनेत्यादि३

नतेनाचमनंनवेत्त। पंथनात्तुंथिरितिसमुदकरोपि ॥ ॥ आचमनानुवृत्तौदेवलः॥ नगच्छन्नगयानश्च नर्द्धन्नपरा-स्पृशत् ।
नहसचैवसंजस्यन्नात्मानं चैववीक्षयत् ॥ हृत्तनकंपमाह इतिरत्नाकरः॥ आत्मानंआत्मस्थानं हृदयंवीक्षयन्नितिस्वार्थे
णिव। केशानीवीमधः कायंसंस्पृशन्धराणीमपि। यदिस्पृशतिचैतानिभूयःप्रक्षालयेत्करं॥ अधःकायंनाभेरधःप्रदे
शंकरदक्षिणं॥ ॥ आचमनानुवृत्तौगोमिलः॥ नांतरीयेकदेशेनकल्पयित्वांतरीयकं। इतिअंतरीमधःपरिधानंतदे
कदेशेनोत्तरीयंरुत्वा॥ ॥ मरीचिः॥ नवहिजांनुर्वत्वरयानासनस्थानवोत्थितः। नपाडुकास्थोनावित्तःशुचिःप्रद्युतम
नसः॥ उपस्पृश्यद्विजोनित्यंशुद्धःसतोभवेन्नरः॥ ॥ तथा॥ भुक्तासनस्थोप्याचमेतनान्यकालेकदावनु। जलस्थलोभ-रास
यकस्मानुष्ठानार्थं॥ ॥ जलस्थलेकवरणेनाचमनंकर्त्तव्यमित्याहपैठीनेतिः॥ अंतरुदकेआवांतोऽन्तरवशुद्धोभ-ए
वतिवहिरुदकेआवांतोवहिरैवशुद्धःस्यात्। तस्मादंतरेकंवहिरैकंरुत्वापादमाचमेत्तर्द्धन्नशुद्धोभवतीतिज
आचम्य३

नामकरणमित्यर्थः।४

ते। पार्वणोदृष्टकाश्राद्धेचान्द्रमिसंतथाद्विके॥ अवयवपदमुदगयनादिविहितपशुयागानिप्रायंपितामहोक्तविस्मयमो
त्रोक्तमत्रपरश्च॥ ॥ गार्गाः॥ आयुर्द्वयविभागश्चप्रायश्चित्तक्रियास्तथा। सावनेनप्रकर्त्तव्यामंत्राणामप्युपासना॥ ॥ सूर्य
सिद्धांते॥ स्रतकादिपरिकेदोदिनमासाहपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिर्भूतिर्गणेशप्रसिद्धा॥ ॥ याज्ञवल्क्यः॥ गर्भाधी-
मृतोपुंसःसवनंस्पन्दनात्पुरा। घृष्टेषुमेवासीमतःप्रसवेजातकर्मच॥ अह्नयेकादशेनोमवतुर्थमासिनिःक्रमः। घृष्टे-
नुप्राशनंमासिद्वडाकार्यायथाकुलं॥ एवमेनःशमंयातिबीजगर्भसमुद्भवे॥ ॥ अतोअतुकालेयथासुतुः॥ अतुकाला
निगामीत्यादितिसवकालोयाज्ञवल्क्योक्तः॥ षोडशोर्ध्वनिशास्त्रीणांतासुपुंससुसंविशेदितिनेनगर्भधारणयोग्यावस्थो
पलक्षितः॥ कालमुक्तःसचरजोनिःसरणकालमारभ्यषोडशाहोरात्रात्मकः। ततश्चगर्भाधानसंस्कारोपक्रमेसावनगण
नासिद्धापुंसवनेवतुर्थस्पन्दतेततः। इतिवचनात्स्पन्दात्पूर्वमासत्रयं॥ कालस्तत्रचतुर्थमासस्यसौरदेवान्द्रदेवानिकेसा

सम्पापितथात्येनदाद्यंतदिननिषेधेसद्यधिकन्यूनकालयोगार्गमस्यन्दनमनियतकालमापद्यते। सावनेतुनियतंतेनात्रापि
 सावनगणनायुक्ता। योषिद्वयवहारसिद्धाव। अहन्त्येकादशेनामवेत्यत्रापि अशौचव्यपगमेनामवेयमिति। विष्णुसूत्रात्
 सूतकोत्तरदिनपरमेकादशपदं पूर्वोक्तसूर्यसिद्धांतोक्तवचनेनसूतकस्यसावनदिनघटितत्वात्तत्त्वज्ञवकालस्यपितर्थ
 त्वं। तस्मात्कर्माधानपुंसवननामकरणेषुसावेनदर्शनात् तत्साहचर्यात्सीमंतोन्नयनादावपिमासवर्षगणनायांतथेति। अ
 तश्चतोपनयनादिषुवर्षगणनासावनेनशुभाशुभविवेचनंतुसौरेणेति सिद्धं। एवमेतदति। एवमुक्तप्रकारादिभिः एनः पापं राम
 बीजगर्भसमुद्रवंशुकशोणितसमुद्रवंगात्रयाधिसंक्रांतिनिमित्तंनारायतिनित्यत्वेप्यानुष्ठानफलमेतत्॥ ॥ उपनयनो १०
 त्तरावधिकालमाहयाज्ञवल्क्यः॥ आषोडशाद्वाविंशच्चवतुर्विंशच्चवत्सरात्। ब्रह्मक्षत्रविंशंकालौपनायनिकः परः॥ आउ
 अनिविध्यर्थः। मर्यादाः निविधिसन्देहकार्यान्वयिनोऽनिविधेरेवग्रहणात्॥ एवमेवमहर्भाष्यसवलाभवदेवमहमिताक्षरा

लेनूत्रिहन्आचमेत्॥ जाचोरुद्धंजलेतिहेनाचांतःशुवितामियात्। अधस्ताकृतकृत्योपिसमाचांतोनशुध्यतीतिवि
 स्मृतैः॥ ॥ हारीतः॥ आर्द्रवासाजलेकुर्यात्तर्पणाचमनंजपं। शुद्धेवासास्थलेकुर्यात्तर्पणाचमनंजपं॥ ॥ शाक्यायनः॥
 दानमाचमनं होमं भोजनं देवता चर्चनं। षोडपादोनकुर्वीतस्वाध्यायं पितृतर्पणं॥ आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जंघयो
 स्तथा। कृत्वा वराक्षिको यस्तु षोडपादः स उच्यते॥ आसनारूढपाद आसनारूढपादतलः। जानुनोर्जंघयोः कृतावस
 क्षिको वस्त्रादिना कृत एव जानुजंघावन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतेः षोडपादस्य द्विविधप्रतीयते। अत्र चानेको द्विर्निदारुणिने
 ने भूमिसमैरस्यकाश्च संकीर्णभूता इति बोधायनवचनात्तथा विध्यारूढपादोपिकुर्यात्॥ ॥ व्यासः॥ शिरः प्रादृत्य
 काष्ठं वा मुक्तकच्छशिखीपिवो। अकृत्वा पादयोः शौचं समाचांतोप्यशुचिर्नवेत्॥ अपः प्राणिनखाद्येषु आचमेद्यस्तु वैद्वि
 जाः। मुरापानेन तदुत्पमित्येवमुनिरब्रवीत्॥ महत्येतिमुखं महत्यशोमकोऽस्य शौयथानभवतीति तात्पर्यं॥ ॥ तर्प

ववशिष्टः॥ आदांतः पुनराद्यमेवा सो द्विपरिधाय च । औद्योतु संस्पृश्य तथा यवस्यातामलो मकौ ॥ एवं वषाणुक्तदारी
 तववने औद्योत्तमो नृत्तमुक्तं तत्सलो मकयो रवेति । एतदनंतरं वामरुक्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्यु
 सेत ॥ ॥ तथा च कामवेनावापस्तम्बः ॥ त्रिराचमद्वयगा निरद्विस्त्रिरो औपरि मृजेत । द्विरित्येकेदक्षिणेन पाणि
 ना मध्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्च इति गोमिलः ॥ त्रिराचमद्विप्रेमृज्या त्यादा वमृज्य शिरोऽमृजेत । इन्द्रियाण्यद्विः स्पृशेद
 क्षिणी नासिके कर्णादिति ॥ इन्द्रिया निद्रादि घायत नानि । इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् । तिसृभिरिति । तर्जनी मध्यमा
 नाभाभिः ॥ मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं संस्पृशेत् कुरुनन्दने तिबलवारी कोण्ड हतमविष्यात् ॥ घ्राणं नासा पुटद्वयं तर्ज
 न्यगुह्ययोगेन स्पृशेत् नासा पुटद्वयमिति शखात् ॥ एवं पुनः पुनरिति च शुद्धं यश्चो वद्व्यामि प्रायेण श्रीदत्तोप्येव ॥ ते
 नदक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् ॥ ॥ व्यक्तं कामवेनावाचारविंतामणौ वापस्तम्बः ॥ वक्षुषी नासिके कर्णा मरुत्सक उप

राम
 १०

कुल्लुकभट्टकल्पतरुस्मृतिसागरप्रभृतयः ॥ शूलपाणिरपियाज्ञवल्क्यटीकाया मेव मेव । किंतु प्रायश्चित्तविवेके मर्यादात्मतामा
 ह्यमवबन्नात् ॥ ॥ यथा ॥ पतिताय स्पृश्या वित्रीदशवर्षाणि पञ्चव । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भ
 वेदेषां प्रोवाच वदतां वर ॥ कुल्लुकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरु हतमप्येतत् ॥ तत्र ब्रूमः । औपनायनिकः कालः परः षोडशवा
 र्षिकः । द्वाविंशतिः परोन्यासी स्याच्चतुर्विंशतिः परः ॥ इतिकल्पतरुभूतव्यासवचनं ॥ परोऽन्यः षोडशवार्षिकः षोडशवर्षव्याप्य
 भूतस्थित इति यावत् । तमधीहो भूतो भूतो भावी तिठकपर्षस्या भविष्यतीत्युत्तरपदद्वयः । अवीहोऽधो घ्राणयुक्तो गुरुः । भूतो भूते
 गृहीतो दासः ॥ ॥ राजमातृण्डे कल्पविंतामणौ च मार्कण्डेयः ॥ विप्रस्य षोडशा द्वाविंशतिः परोऽन्यः षोडशवार्षिकः षोडशवर्षव्याप्य
 द्वाभ्यां तत्सा वित्रीपतनं भवेत् ॥ अष्टत्रिकाच्चतुर्विंशतिवर्षात् ॥ ॥ विष्णुवर्मात्तरे ॥ षोडशा द्वाविंशतिः परोऽन्यः षोडशवार्षिकः षोडशवर्षव्याप्य
 शतिः । सवतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिताः ॥ सा वित्रीनातिवर्तेत अत उद्धृतिवर्तेते । अष्ट षोडशवर्षा परिधमेन पञ्चदशव

राम

र्धोपरिच्यतनमुक्तं तर्जनीमप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धं ॥ ॥ तथा च कृत्य विंतामणौमाण्डव्यः ॥ वृत्तवन्धविवाहेववत्सर
 परिकल्पनमादुराचार्याः ॥ आचानपूर्वकमेकेप्रसूतिपूर्वमदान्येतु ॥ एतच्च व्यासादिवचनैकवाक्यतयान्यायसिद्धतया च ॥
 आषोडशाद्विद्यादावाजोऽभिविध्यर्थतैव ॥ तत्रापि वर्षगणनासावनेनैव ॥ यत्रुद्धिजानामुपनयनमुपक्रमपैठीनसिवच
 नं ॥ द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अववदुका भवन्तीति तत्र द्वादशवर्षा पुपरिप्रत्यवायात्यन्तज्ञापनपरमिति श्रुत्वा एषुपा
 याः ॥ अत्रमदाव्याकृतिभिर्दोमः प्रायश्चित्तं तदुत्तरवात्यप्रायश्चित्तं ॥ ॥ मैथिलास्तु ॥ विवाहादौ स्मृतः सौरोयज्ञादौ सा
 वनोमतः ॥ शेषे कर्मणि बान्धुः स्यादेषमासविधिः स्मृतः ॥ शेषे शौरादि विशेषो लेखविहिते इत्याह ॥ ॥
 गङ्गावाक्यावल्यादहः ॥ वाङ्मेणतिथि कृत्यं तु यथा विहितमाचरेत् ॥ कार्तिकादिस्नाने तु चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनानुष्ठानं ॥
 यथा कृत्यको मुद्यापितामहः ॥ कार्तिकस्य तु मास्नानमाघे मासि विशेषतः ॥ कस्मादिनियमानाश्च बान्धुमानः प्रमाणतः ॥

राम
 ११

पुरावन्धः २

स्पृशेत् ॥ द्विरित्येके द्विरिति शाखान्तरीयं ॥ अत्र गोमिलीयापस्तवीयपाठक्रमो वयासः ॥ तत्क्रमस्य अर्थपठनस्य ममु
 त्वप्रावर्त्तिकः ॥ क्रमादिति जैमिनि सूत्रे प्राणं पश्चादनंतरमिति दशोक्तशास्त्रमेणवलवतावाचीत् ॥ ॥ अतएव दश
 नैव प्रतिकृतं ॥ उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालस्त्वतएव हि ॥ द्विजानां तु हितार्थाय दशस्तु स्वयमब्रवीत् ॥ ॥ अतश्च
 दोगपरिशिष्टे न गोमिलीयापस्तवीयक्रमः स्पष्टीकृतः ॥ यथा ॥ त्रिः प्राण्यापो द्विरुन्मृज्यमुखमेती मुयस्पृशेत् ॥ आस्पृशान्
 शिकर्त्ताश्च नाभिवक्षः शिरां शकान् ॥ अत्र नासाक्षी लुक्तं सर्वत्रां पुष्टायापकारणमाह ॥ ॥ पैठीनसिः ॥ अग्निं रं पुष्टा
 स्तस्मात्त्रै नैव सर्वोणि स्थानानि स्पृशेत् ॥ ॥ नाभिस्पर्शानंतरं जलस्पर्शमाह व्यासः ॥ ततः स्पृशन्नाभिदेशं पुनरप्यसंस्पृ
 शेत् ॥ ॥ इन्द्रियस्पर्शानंतरं भविष्ये ॥ मनुमाबुदकं वीरसमुत्सृजतिमानवः ॥ वासुकिप्रमुखा नागास्तनूपाणातिमा
 नवः ॥ ॥ पैठीनसिः ॥ स्पृष्ट्वा प्राणानयथा संख्यं पादौ शोभ्यततः शुचिः ॥ सव्ये प्राणौ ततः शेषा आपो विनिनयेदिति ॥ पु

एतद्विद्यातिरक्ताकरः ॥ शेषा आवमनावशिष्ट इति मदनपारिजातः ॥ एतत्परमेव अंततः प्रत्युपसृष्ट्युद्वि
रिति गोभिलसूत्रं ॥ अस्यादिस्पर्शसहितमावमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुद्धिरिति मदनः ॥ अंतत उपस्पर्शनांते पाणिर्न
उदकस्पर्शनं कृत्वा शुद्धिर्भवतीति मद्भाष्यं ॥ अतएवांगस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वा मद्भाष्येनेदिति पितृद
यिता ॥ एतेन द्विजातीनामपि द्विरावमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः ॥ प्रत्युपसृष्ट्यां ततः शुद्धिर्भवतीति गोभिल
पृष्ट्यादिति छन्दोगादिकं निरस्तं ॥ हृदयं स्पृशस्त्वेव मावमेत इति तदनंतरं सूत्रेण हृदयं स्पृजलनियमात् ॥ उच्छिष्टो
नैवातो न्यथाभवतीति सूत्रांतरेण हृदत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात् ॥ एतदनंतरमेव अथ प्रत्युपसृष्ट्यां नानी
त्यादिना द्विरावमनाभिधानाच्च ॥ ॥ वायुपुराणे ॥ निष्ठीवने तथाभ्यर्च्य तथा पादावसेवने ॥ उच्छिष्टस्य च
संतोषादमुष्मि पदतस्य च ॥ सन्देहेषु वसवेषु शिखां वध्वा तथेव च ॥ विना यतो पदी तेन नित्यमेव सुपसृष्टोत् ॥
स्पर्शात् १

राम
११

उच्छिष्टमुक्तमानमिति २

द्विरावासेदित्यर्थः ४

देवदर्शिनार्थं गंतुं कामः २

उच्छिष्टवायसंस्पर्शे दर्शने चान्यवासिनां ॥ प्रागर्द्धकृते इति शेषः ॥ सन्देहेषु अथ यत्नस्येति ॥ शिखां स्पृष्ट्वा अनंतरं वध्वा यतो पदी
तेन विना स्थित्वा पुनः परिधाया वासेदित्यर्थः ॥ ॥ हारीतः ॥ स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंतारणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगंतुं का
म आचमेदिति ॥ ॥ देवसुः ॥ उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथा विधं ॥ तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥ ॥ तर्था
विधं उच्छिष्टं याज्ञवल्क्यः ॥ स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्तारथोपसर्पणे ॥ आवातेः पुनरावासेन वा सोविपरिधाय च ॥ ॥ व
सपुराणे ॥ होमे भोजनकाले च संध्यौ रुमयोरपि ॥ आवातेः पुनरावासेन अन्यत्रापि सकृत् सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः शुद्ध
स्मृत्वा विस्मृंसेनातनं ॥ ॥ स्मृतिः ॥ भुते निष्ठीविते सुप्ते परिधाने ॥ कृपातने ॥ कर्मस्थ एषु नावासे हस्तिणं श्वणं स्पृशेत् ॥
सांख्यायनः ॥ आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्च धर्मराट् ॥ विप्रस्पृष्टाक्षिणो कर्मा नित्यं तिष्ठंति देवताः ॥ ॥ अत्र हेतुमाह पराश
रः ॥ प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ विप्रस्पृष्टाक्षिणो कर्मा वसंति मनुश्च वीत ॥ ॥ मार्कण्डेयपुराणे ॥ कु

र्थादा वमनं स्पर्शगोप्यं स्पर्शकं दर्शनं । कुर्वीतानतनं वापि दाक्षिण्यवर्णस्य च ॥ यथा विभवतो ह्येतत्सुखाभावे ततः परं ।
 न पूर्वस्मिन् विद्यमाने अपूर्वप्राप्तिरिष्यते ॥ ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः ॥ यः कर्म कुरुते मोहादनावांमैवनालिकः
 भवति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वानसंशयः ॥ ॥ अथ दंतधावनं ॥ दृढरातातपः ॥ मुखे पण्युषिते नित्यं भवत्यप्रयती-
 तरः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न क्षयेदंतधावनं ॥ गन्धालंकारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनं । उपवासनदुष्पतिदंतधाव-
 नमंजनं ॥ ॥ पण्युषितं मुखं स्यात्प्रयत्नत्वे हेतुमाह पण्युषितं प्रतिपत्तवराहः ॥ मनुष्यः किल्विषीनदे कफपित्तसमन्वि-
 तः । सैष शोणितसंपन्नो दुर्गन्धं सुखमस्यते ॥ तत्पण्युषितं दंतधावनमित्यनेन दंतशोधकस्य दंतमात्रसंस्थान-
 भक्षयदिति गोणप्रायेतिः पूर्वापरद्विरावमनरूपभोजनवर्माप्राप्त्यर्थः ॥ अत्र दंतधावनस्य शोधकत्वप्रतीतिः प्राधान्या-
 अतएव ॥ ततः स्नानं प्रकुर्वीत दंतधावनं च कर्मिति दक्षोक्तं स्नानं तर्पणमात्रपरं । आरंभनीयावतनत्वेनादिना दार्थ्यमिति
 इतरित्यस्य प्रसिद्धिः ३

राम
 १२

पद्मपुराणं तु ॥ नामकरणमेषु प्रातः स्नानं विधीयते । हविषं ब्रह्मवर्षं च महापातकनाशनं ॥ अत्रोदितानुदितहोमवद्विकल्पे-
 नानुष्ठानमिति हेमादिः ॥ आरब्धकाम्यस्नानस्य व्याख्यादिनाः । सामर्थ्ये पुत्रादिनोकारयितव्यं नानु कल्पविधिना नित्यं स्वतद्विधाना-
 दिति विधाकरः ॥ युक्तं चेत्तत् । जित्वा जेयुर्निर्लोभमुक्तान्येन कारयेदित्यादियास्तद्वत्कथं वचनात् ॥ प्रातः स्नाने यथाह नित्यं प्रातः-
 रितिरुद्दोगपरिशिष्टेनाह ॥ स्नाने धर्मातिदेशात्सन्ध्यावन्दनोत्रयं पद्मपुराणीयं तर्पणकार्यं । यद्यपि स्नानांगतर्पणांतत्पयोग-
 एवांतर्भवितुमर्हति तथापि सन्ध्यानुष्ठानसन्धेतस्य वाचनिकसन्धोत्ररत्नं चन्द्रग्रहणादौ तदगा जेयत्वेनेनेति रुद्धे-
 गादिकादयः ॥ स्नानोदितर्पणं तु प्रधानतर्पणप्रकृतीभूतं नित्याग्निहोत्रमिव नात्राग्निहोमस्य तत्रांगतर्पणे सन्धोत्ररत्नं साक्षादुक्तं ।
 विरुतावपि संभवप्राप्त्यथा न्योति सोमस्य दृष्ट्युत्तरकालत्वं विरुतीभूतसोमपतिदेशप्राप्तं । किंतु गृहमेधीययागमयोः नित्यो-
 त्रकाले आयतितत्पदार्थकमवाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निष्णीतं । तथा च स्नानानंतर्हसन्ध्याकालागते तर्पणमकृत्वेव सन्ध्यानुष्ठा-

नमिति विद्या करवाजयेयी ॥ आचारोपि च तथेति ॥ माघाधिकारेण कृते ॥ पितरमातरश्चापि धातरं सुहृदंगुलं ॥ यमुद्दिश्य निम
जेतद्वादशांशलमेतसः ॥ वैशाखस्नानं तु सौरेण यथा ॥ ॥ भविष्ये ॥ गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षदंत्वा तु यत्फलं ॥ तत्फलं लभते राज
मेधे स्यात्ते तु जाक्रवी ॥ ॥ नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुवर्मात्रे ॥ नक्षत्रसत्राण्ययना निवेन्दोर्मासेन कुर्यात्त्रिगणान्मकेन ॥ नक्षत्र
त्राणि माससम्बन्धसमाध्यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्दोरयनानि सोमायनाख्यसत्राणि एवं जन्मनक्षत्रेशानि मौमवार
फलं ॥ नाक्षत्रमासेन योग्यत्वान् ॥ ॥ तथा च दीपिकायां ॥ जन्मश्रुत्वा यदि स्यातां वारौ मौमशानैश्चरौ ॥ समासं कल्मसो नाम मनो
दुःखप्रदायकः ॥ तस्मादेभिश्चान्द्रसौरसावननाक्षत्रमासेषु कर्माणि विहितानि न त्यरिचये कानि चन्द्रमाः कल्मसं तांते इत्यादिवि
ष्णुवर्मात्रराष्ट्रपुत्रतरवचना निनतु तत्र कृत्वा ह कालीति सिद्धं ॥ अतस्तत्र कल्मसं कल्प्ये ॥ मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च
सर्वशः ॥ उल्लेखनमकुर्वीणो न तस्य फलमाप्नोति ॥ इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तवचनेन न तद्विहितमाससर्वनिर्देश्यः ॥ अत्र च कारद्वय

राम
१२

चात्रमासो मासः २

मुख्यवाङ्मासको मासः २

अतेर्मासपक्षतिथीनाञ्चेति न निमित्तविशेषाणां किंतु स्वातंत्र्येणैव ॥ यथा संभवमुभयोरुल्लेखः ॥ ॥ तथा च द्वैतनिर्णये ॥ दर्शश्चाष्टा
दौ कल्मादिरेव मासो निर्देश्यः ॥ तस्य तन्निधिपुरस्कारेणैव करणान्नदितरत्र साम्बन्धकारिकादौ शुक्लौ दिरेव निर्देश्यः ॥ तस्य प्राणतिथिरु
त्यन्तेन विंशतिथिसाधारणतया तिथिनि यत ब्रह्मपुराणे स्पर्शादितुक्तं आह विंता मणावपि आह दिकर्मा न विशेषवचनं विना शुक्ल
दिरेव निवह निरादरण्यत्वं ॥ गङ्गावाक्यावल्यामपि वारुणी स्नाने मधु कल्मसत्रयोदश्यामिति वाक्यवचनात्किंच यदि सर्वकर्माणि शु
ख्यवाङ्मासेणैव वाक्यवचनं स्यात्तदा अश्वयुक् कल्मसपक्षीयश्चाह पि मुख्यवाङ्मासेन भाद्रपदप्रयोगे संभवति ॥ तत्राश्वयुक्पदप्रयोगो
मुनीनां व्यर्थः स्यात् ॥ तस्येदमेव प्रयोजनं स्यात् यत्रेन निर्देशः ॥ एवं विवाहादौ सौरेणैवा निलापः ॥ एवं च सावनेनाक्षत्रे च वैत्रा
दिनामा तुल्येण मुख्यवाङ्मासे निर्देशः ॥ ॥ अतएव स्मृतिसारे ब्रह्मपुराणं ॥ तिथिरुत्पेचकस्मादि ब्रह्मशुक्लादिमेव च ॥ विवा
हादौ च सौरादि मासं कल्पे विनिर्दिशेत् ॥ सौरः सूर्यसंक्रमः संकल्पे मासादिवदाद्यो ल्लेखोपि ब्राह्मणानुपामंत्रयेत् ॥ अथवा आह मा

वरिष्ठादतिशयं लिखितदर्शनात् । अथ हस्मासमां देवमिति वसुपुराणां च अथ चार्कपदसंक्रांत्यादाविति मत्स्यपुराणा
 च ॥ एतेनाहः पदस्य दिनमात्रपरत्वात् रात्रौ वेदन्यां रात्राविति वक्तव्यं नाद्येति संतर्जितं रात्रिपदोद्धेयमानाभावाच्च । एवमने
 काहसाध्येति युल्लेखानंतरं आरभ्य पदोद्धेयः । अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषाणां दिनांतरासन्धेनानन्वयः स्यात् । अथ वि
 भिन्नमाससाध्यकर्मणि कागतिस्तत्रापि अन्यमासे प्रकृतमासा सत्वेनानन्वयइति चेन्न मासादिपदार्थस्य तिथावन्वयान्न दोषः
 अथ वा तत्रापि अमुकमासे आरभ्य इत्येव वक्तव्यमिति भावः ॥ ॥ अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकांतराणि ॥ मत्स्यपुराणे ॥ प्र
 थमः पितृकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । इत्यादिना च वतुर्दशकल्यानुक्ता ॥ ॥ कौर्मः ॥ पञ्चदशो वसुनपो मासी प्रजापतेः
 षोडशो नारसिंहस्तु इत्यादिना उनविंशत् कल्यानुक्ता पितृकल्पस्तथा ते तु या कुरू वसुणः स्मृता इत्ययं वसुणो मासः सर्वपापप्र
 णासनः ॥ आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितवसुणा पुरा ॥ अत्र वसुणो दर्शान्ते मासप

राम
१३

पूर्ववचनं विधायकं परश्च निषेधकं ॥ तथा च उपवासे न हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेको ॥ उपवासे चेति कालविवेके च
 कारणान्नादिष्वपि व्याख्यातं । एतेन ननुष्यतेति मेयिलोक्तं हेयं ॥ ॥ व्यक्तमाह विष्णुः ॥ आदे जन्मदिने चैव विवाहेऽर्क्षसंभवे ।
 बुते वैद्योपवासे च व्रजयेद्दंतवादनमिति ॥ दंतवादनमप्याश्वमेध उदश्वमेधेति गोतमः ॥ तदा शिष्टे दंतवदन्यत्र जित्वा
 निमर्षमात् ॥ प्राकृत्युते रित्येके व्युते वासाववद्विधात् । निगिरन्नेव तदुद्धिरिति । जित्वा निमर्षणा योग्यं दंतलग्नं अशो
 चजनकं न भवतीत्यर्थः । इदं चानुपलभ्य मानुरसविषयं ॥ दंतवदंतलनेषु रसवर्जमिति शंखवचनात् ॥ जिह्वा निमर्षणे
 पृथक्पृथक् दोषः ॥ नोजने दंतलग्नं वनिहत्या च मनश्चरेत् । दंतलग्नमसंहाय्यं लेपमन्येत दंतवत् ॥ न तत्र वदुशोय
 त्रकुप्यादुद्धरणं पुनः । भवेदशोचमत्यर्थं नृणां शोचोक्तं ॥ इति देवलवचनात् ॥ व्युते रित्यनुपलभ्य मानुरसविषयं
 आवा बोला नातं दुर्दिगरवित्यर्थः । अतएव शोणितं यथानभवति तथा नृणां दिनादंतलग्ननिःसाराणां वरणां ॥ ॥ छन्दो

गपरिहं ॥ नारदायुक्तवार्धेयमहागुलमपादितं । सद्धचंदंतकासंस्यान्नद्वयेण प्रधावयेत् ॥ उत्थापनेत्रेषां लक्ष्मि
 भूत्वा समाहितः । परिजप्य तु मंत्रेण भक्षयेदंतधावनं ॥ आपूर्वलयशोवर्धः प्रजापशुवसूनिच । वृक्षप्रताश्च मेधाश्च तर्जि
 धेदिवनस्पते ॥ मुविर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः ॥ ॥ नरसिंहपुराणं ॥ दंतकासंस्यान्नद्वयेण प्रधावयेत् ॥ स
 व्वैकण्डकिनः पुण्याः क्षीरिणाश्च यशस्विनः ॥ ॥ पराङ्मना रदस्यापि स्थो ल्यमाह विष्णुः ॥ कनीन्यगसमस्थो ल्यं सकृद्वंदा
 दशागुलं । प्रातर्भुक्ता च यमौनी वा कृतक्षयेदंतधावनं ॥ प्रसात्य भक्तान् कृत्वा शुचौ देशे समाहितः । सकृद्वंदलितो गंधा
 दशागुलं तु छन्दोगेन तरेषां प्रसात्य भक्षयेत् । पूर्वप्रसात्यैव तु तमजेत् ॥ ॥ महाभारते ॥ तिक्तकराय कटुकं सुगन्धि
 कन्तुका न्युतं । क्षीरिणा दक्षगुल्माद्वा भक्षयेदंतधावनं ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टेन ॥ ॥ महाभारते ॥ उपवासे तथा श्राद्धे पर्व
 त्रपि ववर्जयेत् ॥ ॥ पर्वणाह विष्णुपुराणं ॥ वतुदृश्यस्मिन् चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वण्येता निराजे नृरदिसंकां

राम
१३

तिरेव च ॥ ॥ नरसिंहपुराणे ॥ प्रतिपदं दर्श षष्ठी पुनर्वसु चैव सप्तमाः । दंतानां कासंयोगाद्दहत्या सप्तमं कुलं ॥ अर्ल
 ने दंतकासानां प्रतिपिडे तथा दिने ॥ अपां द्वादशगणैर्मुखं शुद्धिर्विधीयते ॥ गण्डस्य दंतकासं कार्यं कारित्वे
 पिनतत्र मंत्रान्वयः । ब्रह्मकार्यकारिणि यदेकी हि मंत्रास्येति प्रकृता वेदश्च तत्वात् । मंत्रलिंगविरोधाच्चेति ना
 व्यवर्द्धमानः । तत्र तद्वत कात्यायनसूत्रविरोधात् । तच्च सूत्रं शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति प्रतिनिहित इवैकतशब्दः
 प्रयोज्यः कृत इव बुद्ध्या प्रतिनिधुपादानात् । शब्दांतरप्रयोगे इव्यांतरबुद्धिप्रसंगान् ॥ ॥ अतएव सोमं प्रतिनिधि
 त्वेन ॥ एतिका सुगृहीता सुसोमः परत इत्यविरुतस्य मंत्रः पठ्यते । अतएव जले प्यग्नौ करणहोमं नो करिष्य रतिप्र
 मुज्यते । किंतु सूत्रप्रतिपदादौ दंतकासनिषेधः तत्प्रतिनिधुभावाद्बुधमंत्रपाठः । एवं च गोष्पोशदप्रयोगान्मंत्रलिङ्ग
 विरोधोपि नास्ति ॥ ॥ शातातपः ॥ प्रतिपदं दर्श षष्ठी पुनर्वसु चैव सप्तमाः । दंतानां कासंयोगाद्दहत्या सप्तमं कुलं ॥ अर्ल
 ने दंतकासानां प्रतिपिडे तथा दिने ॥ अपां द्वादशगणैर्मुखं शुद्धिर्विधीयते ॥ गण्डस्य दंतकासं कार्यं कारित्वे
 पिनतत्र मंत्रान्वयः । ब्रह्मकार्यकारिणि यदेकी हि मंत्रास्येति प्रकृता वेदश्च तत्वात् । मंत्रलिंगविरोधाच्चेति ना
 व्यवर्द्धमानः । तत्र तद्वत कात्यायनसूत्रविरोधात् । तच्च सूत्रं शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति प्रतिनिहित इवैकतशब्दः
 प्रयोज्यः कृत इव बुद्ध्या प्रतिनिधुपादानात् । शब्दांतरप्रयोगे इव्यांतरबुद्धिप्रसंगान् ॥ ॥ अतएव सोमं प्रतिनिधि
 त्वेन ॥ एतिका सुगृहीता सुसोमः परत इत्यविरुतस्य मंत्रः पठ्यते । अतएव जले प्यग्नौ करणहोमं नो करिष्य रतिप्र
 मुज्यते । किंतु सूत्रप्रतिपदादौ दंतकासनिषेधः तत्प्रतिनिधुभावाद्बुधमंत्रपाठः । एवं च गोष्पोशदप्रयोगान्मंत्रलिङ्ग
 विरोधोपि नास्ति ॥ ॥ शातातपः ॥ प्रतिपदं दर्श षष्ठी पुनर्वसु चैव सप्तमाः । दंतानां कासंयोगाद्दहत्या सप्तमं कुलं ॥ अर्ल

क्रियाकौमुद्यां वसिष्ठः ॥ गुरा क ता ल हिं ता ला स तथा ता ली च के त की । ख र्ज र ना रि के लौ च स प्ते ते नृ ण रा ज काः ॥ नृ ण
 राज शि रो पा त्रै र्थः कुर्या दंत धा व नं । ता व द्र व ति वा णा लो पा व न्ना नै व पश्य ति ॥ ॥ परा श रा भा ष्ये दृ ष्या त्तो व
 ॥ र द्र का लो ष पा षा णै रित रां गु लि मि स था । न्य क्ता ना सि कां गु ष्ठी व र्ज य दंत धा व नं ॥ अ ना मि कां गु ष्ठी त्प क्ता इ
 त रां गु लि मि दंत धा व न व र्ज ये त् । ने ना रा क्तौ अ ना मि कां गु ष्ठा भ्यां दं ता नू च र्ज ये त् ॥ ॥ आ वा र व द्दि का ष्ये व ॥
 प चे ता ॥ म ध्या न्म स्ता न का ले तुं यः कुर्या दंत धा व नं । नि रा सा स्त म्पा ग कृं ति दे वाः पि तृ ग णैः सह ॥ ॥ स्मृ तिः ॥ रा म
 व स नं जृ न मा नं च कु र्वंत दंत धा व नं । अ त्य क्त शि र स चै व स्ना तुं नै वा नि वा द ये त् ॥ ॥ हा री तः ॥ शु चिं दे वा हि र १४
 सं ति पि तरः शु चि म वि सुः । शु चे वि भ्य ति रक्षां सि पे वा न्ये दु ष्ट वा रि णाः ॥ ॥ तथा ॥ स्ना न दा नं त प स्पा गो मं व क र्म वि
 वि क्रि या । मं ग ला वा र नि य माः शौ च दु ष्ट म्प नि ष्क लाः ॥ ॥ आ तु रं वि रो ध य ति आ दु र्ध्वे दी पः ॥ स्ना न म दि ने वा

दर्शोत्तरमासपदशकत्वं इति नावः १ पंचदशतिथयः २
 दर्शं किं ता द न्ये षां त ये व यु क्तं । अ ति र पि प र्वः प क्षो दे वा ना म प त्रः प क्षः पि तृ णा मि ति मा सां त र्गत शु क्त रु स प क्षा वे व प र्वा प र त्वे
 न वि द वा ति ॥ ॥ स म्ब त्स र प्र दी पे ष दिं श न्तं ॥ त त्र प क्षा वु भौ मा से शु क्त रु सौ क्र मे ण हि । च न्द्र व द्दि करः शु क्तः रु स म्ब न्द्र क्ष मा
 त्म कः ॥ प क्ष आ षा स्तु ति थ यः क मा न्य अ द शः स्मृ तः । दर्शा ताः रु स प क्षे तौः प र्ति मां तां शु क्त के ॥ प क्षा तिः प्र ति प त्र अ भि धा ने ॥
 प क्षो प र्वा प रौ शु क्त रु सौ मा स स्तु ता वु भौ । अ त्र य दि दर्शा त मा त्रे मा स रा ह स्य श क्ति र्ज स्या त्ता वा न्द्रो मा स इ त्ये व वि द ध्या त् । न तु
 शु द्ध मा स इ ति । मा स वि रो ध वा चि न्ने वा द यो पि वा न्द्रे श क्ता व श्यं ते । वा न्द्रे यो गि को पि मा स रा हः । तथा हि मा शु न्द्र स स्पा यं व द्दि
 का स हे तु र्न स त्र भो गा त्म कः क्रि या प्र व यः । सूर्य स ण्ड ल वि यो ग स यो ग ल भ णी यः । च न्द्र वा दि ह लं त मा स रा द ण प्र त्य यां ता मि द् ॥
 तथा च गे द सिं हः ॥ मूर्द्ध न्या तो मा षो भा ने वी र्यं त रे पि नि र्दि ष्टः । का ल वि रो धे द न्यो माः श द्ध अ न्न का र्य स व द्दि ती या दि क ला क्रि या न
 यो अ न था ॥ ॥ ति थि स्वरूप मा ह सूर्य सिं हा तः ॥ अ र्द्ध दि निः सृ तः प्रा ची य था न्य ह र हः श री । भा गे र्द्धा द श मि त्त न्पा ति थि आ न्न

मसंदिनं ॥ द्वादशभिर्भागेर्यदयानितयानंतिथिः ॥ विनिःसृतइतिशुक्लपक्षतिथ्याभिप्रायेण हस्मपक्षे विप्रकृष्टात् सविहृष्टेपि
 बोध्यं ॥ भागस्त्रिंशंशकराशोरेकोऽंशः ॥ तथावहेमादिमाववावार्थसंग्रहयोर्विस्मयमोत्रे ॥ त्रिंशंशकस्तथाराशोर्भागस्तथा
 निधीयते ॥ आदित्यानिप्रकृष्टस्तुभागं द्वादशकंयथा ॥ चन्द्रमांस्यान्नदारासतिथिरित्यभिधीयते ॥ नाकापेक्षया चन्द्रस्यराशिद्वा
 दशांशभोगेएकातिथिरेवमपरात्परापिसावेकैकलाक्रियालक्षणातत्रप्रथमकलाक्रियारूपाप्रतिपल्लुसणाद्वितीयादिसा
 वहद्विरूपावे मासरूपावेत्तस्मेति ॥ नवाष्टमेऽंशेचतुर्दश्याः क्षीणोभवतिचन्द्रमाः ॥ अमावास्यासप्तमांशेवततः किलभवे
 दनुरितिचन्द्रोदोगपरिशिष्टात् ॥ चतुर्दश्यासप्तमामपश्चदश्याः कलायाश्चक्षयारंभात् ॥ एवंदर्शान्तयासेआद्यकलायाउत्पत्ते
 विरोचइतिवाच्यं तस्यदर्शश्चाक्षय्यपरिभाषिकस्योत्पत्तिपरत्वंनतुतत्वास्तवं ॥ ज्योतिःशास्त्रोक्तगणनाविरोधात् उपजीव्य
 गोभिलविरोधाच्च ॥ यथागोभिलः सूर्याचन्द्रमसौर्यः परः सन्निकर्षः सा मा वास्येतिपरः सन्निकर्ष उपर्यधोभावापन्नसमसूत्र

राम
 १४

त्वामसं वं विना न हे स्तायादित्यर्थः ६

स्पकर्षरोगातिसारिषु ॥ आद्यानपीनमाजीर्णभुक्तवन्सुवगर्हितं ॥ ॥ अथप्रातःस्नानसन्ध्ये ॥ ब्रह्मपुराणं ॥ प्रातःस्ना
 नंततः कृत्वा संशेषेण यथोदितं ॥ सन्ध्याश्चापितथा कुर्यादितिकात्यायनोब्रवीत् ॥ ॥ कात्यायनः ॥ यथाह्नितथार्थ
 तन्निस्त्रायादनातुरः ॥ दंताभ्यामाल्पनद्यादौगेहेयेत्तदमं ववत् ॥ दंताभ्यामाल्पप्रातरनातुरः स्नायात् ॥ ॥ तत्का
 लमाहविष्णुः ॥ प्रातःस्नाय्यरूपागुत्ताप्राचीमवलोक्यस्नायादिति ॥ ॥ समुद्रकरधृतेनारते ॥ मृत्तिकातिलकंकु
 र्यात्स्नात्वा कुत्वाचमस्मना ॥ हृष्टदोषविघातार्थंवाण्डालास्यादिदर्शणे ॥ ॥ वृष्माण्डपुराणे ॥ कर्मादौ तिलकंकुर्यादुप
 तद्वैस्मवपरः ॥ गोप्रदानंतपोहोमः अथायंपितृर्ष्याणां ॥ भस्मीभवतितनसर्वउर्ध्वपुण्ड्रविनाकृतं ॥ ॥ उशना ॥ अभावेतूद
 केनापिपुण्ड्रीदेवतमर्चयेत् ॥ ॥ ब्राह्मे ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुः करी भवेत् ॥ अनामिकार्थदानित्यमुक्तिदाच
 प्रदोक्तुली ॥ ॥ व्यासः ॥ नाकवीतीरसंभूताभूतामृदंमूर्द्धाविभर्त्तियः ॥ विभर्त्तिरूपं सोऽर्कस्यतमोनाशायकेवलं ॥

तर्जनी १

गोपी चन्दनफलमाहृतातातपः॥ गोमतीतीरसंभृतां गोपी देहसमुद्रवां॥ मृदंमूर्द्धावहेयस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ॥ व
 सपुराणे ॥ उर्द्धपुण्ड्रं मृदाकुर्यात्त्रिपुण्ड्रं नमना सदा॥ तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ उर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कु
 र्यात्तद्विषयस्त्रिपुण्ड्रकं॥ अर्द्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु॥ ततः सन्ध्यां कुर्यात् ॥ ॥ आतुरस्तु॥ अशिरस्कं भ
 वेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणा॥ आर्द्धं तु वा स सावापि मोर्जनं चेद्विकं विदुरिति जीवा लवचनात् ॥ शिरा विहाय गात्र
 प्रक्षालनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनमाहुर्णवा स सा कुर्यात् ॥ तदनंतरं सन्ध्यां कुर्यात् ॥ एतत्परमेव धातः सन्ध्यांततः कु
 र्याद्दत्तवादनपूर्विकां॥ इति याज्ञवल्क्यवचनं ॥ ॥ दक्षः॥ सन्ध्या कर्मावसाने तु स्वयं कोमो विधीयते॥ देवकार्यंततः १५
 कृत्वा पुरुमङ्गलवीक्षणं॥ दिवस्वस्योद्यमागे तु सर्वमेतत्समाचरेत्॥ होमस्तु सामनेः॥ ॥ विष्णुपुराणं॥ आद्यातस्तु
 ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनं॥ आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यद्वर्द्धाद्यालननो निदः॥ ॥ वसपुराणं॥ स्वमात्मानं त्यजेत्पर्येषा
 पर्शनानि १

न्यायेन एकं शावळे देन एकं राशयवस्थानं स च दर्शां तथा माव्यमिचारी॥ तथा च विरोचे न्याययुक्तं प्रमाणमाह ॥ ॥ भवि
 ष्यपुराणं॥ स्मृत्यर्थेन विरोधो हि अथशास्त्रस्य बाधनं॥ परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत् ॥ अर्थादिशास्त्रस्य मन्वादिप्र
 णीतराजनीत्यादि विषयस्य यथा तमेनागमयदुक्तं पित्रापूर्वतदैस्त्रिभिः॥ न तत्संक्षमापाकं तु क्रमात्त्रिपुरुषागतं॥ पित्रापूर्व
 तैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः॥ अनामगंतु यो भुङ्क्ते वदू न्यदृशता न्यपि॥ चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्सृष्टिवीपितिः॥ इत्ये
 नयोर्द्वैर्माथशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रे वाध्यते॥ ततश्चार्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषे तव परत्वेन संको
 चः॥ ॥ बृहस्पतिरपि॥ आहर्त्ताशोधयेद्भक्तिमागमश्चापि संसदि॥ तत्सूतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥ ॥ भुक्तिशो
 धनमाह कात्यायनः॥ सागमो दीर्घकालश्च निश्चिदो न्यरवो जित्यतः॥ प्रत्यापि सन्निधानश्च प्रवाङ्मो ग इष्यते॥ ॥ पौरुषे वि
 शेषमाह व्यासः॥ प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना वतं॥ तौ विना यस्य पित्रा वतस्य भोगस्त्रिपौरुषः॥ इति प्रसंगादुक्तं वदं मा

नोपाधाय हतं वचनं ॥ सकातिथिः कापि तदादिभूतातिथिसृतीयेति तिथिप्रवन्धः ॥ मासः सवान्दस्तिथिनामियस्माच्चाञ्जीकला
 माप्यसदा प्रवृत्तः ॥ सकातिथिः प्रतिपत्तदादिभूतापंचदशी सायदितृतीया भवति तदा प्रतिपदादि पंचदश्यंतस्त्रिंशत्तिथिसमु
 दायसकोमासः ॥ एवं द्वितीयादि प्रतिपदंतः ॥ तृतीयादि द्वितीयांतदतितस्य चान्दत्वेवान्दत्वे हेतुमाह ॥ यस्माच्चाञ्जीकलां दृष्ट
 द्विस्तयार्हत्वे आप्य प्राप्य तिथिनामितिथिसमुदायार्थके प्रवृत्तः तिथिरेकैककलाक्रियारूपत्वात् ॥ ॥ तथा च हेमाद्रिमा
 धवीययोः कान्दप्रभासखण्डवचनं ॥ अमाषोडशभागेन देविभुक्तो महाकला ॥ संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
 अमादिपौर्णमास्यां ताया एव शशिनः कला ॥ तिथयस्तः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन प्रराम
 रिमिता देहधारिणी आधारे शक्तिरूपी अमाना मही महाकला प्रोक्ता ॥ क्षयोदयरहितत्वा त्रिधा सूक्ष्मं च वत्सर्वत्रानुस्यूता तदा ॥ १५
 न्याः पञ्चदशकलाः पौर्णमासी संताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूढति षोडशैव कला तिथय इति सिद्धान्तशिरोमणौ तन्यते का
 पा ॥

देव्या ६ नावा रायः ६ मिथ्या नारा ६
 शिखेरजीवितां ॥ ॥ आत्मानं देहं मंगलान्याह नारदः ॥ लोके स्मिन्महः लान्यद्यौ वासुणो गोर्कुताशनः ॥ हिरण्यसर्पिरा
 दित्य आपो राजा तथा सप्तमः ॥ ॥ यमो नायती नान्दर्शनश्चैव स्पर्शनं भाषणं तथा ॥ कुर्वाणः प्रयते नित्यं तस्मान्पश्येत्तु नि
 त्यशः ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ पञ्चण्डपवनाद्याते मेघेषु सनितेषु च ॥ विःपठे जैमिनी यो स्मिन्प्राञ्चुखो वापुदञ्चुखः ॥ तस्य
 माञ्चुयघोरविधुता यो वसीदति ॥ ॥ कालिकापुराणे ॥ यः शिवावरुतं स्मृत्वा शिवदूतां मुनेषु दा ॥ प्रणम्य साधको भू
 त्वा ते स्य कामाः करे स्थिताः ॥ ॥ प्रयोगसारे ॥ विभीतकार्ककाश्च अस्तुही छायां न चोपयेत् ॥ तत्र मदापमनुष्णाणाम
 न्येषां प्राणिनां तथा ॥ ॥ विष्णुपुराणे ॥ विद्विष्टपतितो न्मत्तं बहु वैराति कीटकैः ॥ वभ्रं कीवदकी मर्तुः सुदं का नृतं कैः सह ॥
 अथातिवयसालैश्च परिवाहरतः शठैः ॥ बभ्रुमैत्री न कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥ नासहृत्तमुखो न नेतृहासकाशो विव
 र्जयेत् ॥ नो चैहं सेत्स शब्दश्च न मुञ्चेत्पवनं बुधः ॥ नासमंजसशालैस्तु महासीतकदाचन ॥ सहृत्तसन्निकर्षो हि क्षणाद्भ्रम
 मरुत्क्रिया १ दहे उदरतिथस्य प्राप्तिः ४ अतिकांतो नष्टः कीटो येनैः कीटादिप्राणिघातिभिः २

पिशम्यते ॥ नखान्नवाद्येहि न्यान्ननृणं नमदी लिखित ॥ नश्मश्रं भक्षयेन्नो ह्यं नमृद्रीयाद्विचक्षणः ॥ ॥ अथ द्वितीयया
 मारु कृत्यं ॥ तत्र दक्षः ॥ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥ वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञः स वि
 तेयः षडंग सहितश्च यः ॥ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचमा ॥ ॥ अतो ध
 यनमप्याह तुः शंखलिखितौ ॥ न वेदमनेधीत्याभ्यं रित्या मधीयीता न्यत्र वेदांग स्मृतिभ्य इति ॥ ॥ अंगानि च ॥ शीक्षा
 कल्यो निरुक्तश्च छन्दो ज्योतिषमेव च ॥ व्याकरणं चेत्यंगानि वेदानां गदितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥
 गारुडे ॥ धनप्रयोगे च तथा कार्प्यरीत्या गमेषु च ॥ आहारे व्यवहारेषु त्यक्तलजः सदा भवेत् ॥ ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ वेदार्थाना
 गच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च ॥ ॥ तत्फलमाह यमः ॥ दानेन उपमायज्ञैरुपवासैर्ब्रतैस्तथा ॥ न तांगतिमवाप्नोति विश्वया
 यामवाप्नुयात् ॥ ॥ कर्मसुराणे ॥ अध्यायस्य त्रयो नैदा वा विकल्पांश्च मानसाः ॥ विद्यादानप्रकारमाह ॥ ॥ शिवधर्मे ॥
 पाठस्य ॥

राम
 १६

सवर्षग्रहणेन मृततिथिपूर्वतिथिं विहाय तत्पूर्वदिने मैथिलानां षाण्मासिक द्वयकरणं तद्वे यमेव ॥ सिद्धां शिरोमणौ वा न्ये मास्य
 न्यथा व्युत्पत्तिं दर्शिता ॥ यथा यस्यां तपरिमायं ते स्वकालादृद्धिहानितः ॥ मास एते स्मृता मासास्त्रिंशतिश्चि स मन्विताः ॥ माश्च नु सप्त
 दृष्टिस्तथाभ्यां स्वकालाः ॥ च नु सप्त चिर्कलाः सप्त तदतिमासाः ॥ तस्मात्तत्कृत्तयोगद्वयाद्बुधहारीतोक्तप्रयोगोपाधिसहकृता
 मा सपदस्य दर्शित एव मुख्यत्वं सौरादिपुलक्षणाया गोण्या वापपत्तेर्न कदाचित्कल्पनेति ॥ ॥ तदुक्तं महर्षिदेः ॥ लब्धोत्तिका
 सती रूढिर्न वेद्यो गापहारिणी ॥ कल्पनीया तुल्यमतेनात्मानयोगवाधतः ॥ न च सौरादिष्वपि बन्धकियाया अव्यभिचारात्तल
 पुहारीतोक्तवद्विस्मृत्तमोत्रोक्तोपाधिवत्तुल्यसहकृता स्वगद्वयात् प्रवृत्तिवस्तुमासशब्दस्येति वाच्यं ॥ लघुहारीतोक्तस्यादिसव्यस
 माप्रिकीर्तनं ॥ सा उपधित्वं ॥ विस्मृत्तमोत्रास्पत्तुतथात्वाभावात्तथात्वमिति ॥ वस्तुतस्तु बान्ध एव मासे बन्धकियाया हृदि
 यरूपयो ॥ ॥ न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्यादिक्रियाणां तथेति ॥ अतः कथं सौरादौ मासपदस्य योगावसरः ॥ ॥

[illegible]

रामः
१७

षमा घायमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः सपरिकीर्तितः ॥ चन्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह चक्रवदिति यतः सूर्यकालवशाच्चक्रवद्वते
मन्दत्वामन्दत्वान्पांगच्छेत् । तथा चैकराशिमुपभुञ्जानोरविर्मेषादौ मन्दगत्या कामप्येकांशिते द्विः स्पृशति तुलादौ राशुगत्या
कामप्येकांशिते स्पृशतीति पूर्वत्र संशयः । उत्तरत्र कर्मलोप एव स्यात् अतो मासचिह्नितं कर्तव्यं अत्रैकस्यास्तित्थेर्द्वित्वलोप
घोरभावात् । अथात्र शुभ्रादित्वंकुतः । इति चेन्न घुहारीतेनैव द्वाग्नीत्यादिनातिरूपपदस्य मासरादस्य शुक्लादौ शंकेतमभि
धाय चक्रवदित्यभिधानात् । एतेन पार्श्वे त्वष्टकाश्चाद्देवान्दमिसंतथादिके । इति पारस्करीये पार्श्वणादिसाहचर्यात् । आदिक
श्चाद्दमपि तस्मादिमासेनेति निरस्तं । हेतुवदधिकरणानुप्रमाणलक्षणे यथा हेतुवन्निगद्यत इति हेतुवन्निगदः सूर्येण ह्येति
तेन शुभं किं तेन इति याते अत्रिष्वस्य कृतेः शुभं बलक्षणाप्रसगात् अनुकरणत्वं सूर्ये होमे हेतु रूपदिष्टः । तथा च यमदनुकेर
णंदर्शा रसमेवोच्यमिति प्रसङ्गस्य होमकारणत्वं नृतीयाश्रुत्यावगम्यते विषयस्य च न देत्वा पक्षीतस्मात्सूर्यस्तुतिः ॥

2

यत्तु हेतौ हि शब्दश्रुतिरिति तत्र न हि साक्षात् कुर्वादिनाशकमन्दंकर्तुं । अथ शब्दं प्रणीत्या कथं तर्हि श्रुतिप्रवृत्तिता हेतुवचनस्या
 नपेक्षे प्रवर्तकत्वात् स्यैव श्रुतिता । तथा चानिवायं पादः न्यस्मिन् नपेक्षया श्रुतिरिति ॥ ननु सूर्यस्तुता विचित्रलक्षणस्यान्त
 नहितेनापि साक्षादन्नं क्रियते वादं स्तुतिरिति अनुवादकाच्चाद्यथा प्राप्तलक्षणां सहेतुः । न विधिरसर्वा र्यकत्वादिति ततश्चात्र यन्म
 त्पक्षिरवनंतत्प्रसादकतन्मिन्वगतं तय । अतएव भट्टवार्तिके ये हेतुवन्निगद्यन्ते हि शब्दादिभिर्ननु परमात्महेतुवदस्युक्तः । एवं
 च यद्यपि मृताहनि कर्तव्यं प्रतिमासस्तु वत्सरमित्यादिवचनोपात्तेषु मासिकश्राद्धेषु तन्मासीयतिथिविशेषविहितकर्ममुहेतुव
 त्मायवितनायाति तथापि तद्वचनोपात्तानां न तत्कर्मणामपि आकाश्याश्रयविशेषाद्देतुवत्स्यायाश्चितनीयः । देह्यादेस्तु वचना
 नुपात्तत्वाच्चाकाशावसवः । अतः सामान्यत्वाद्वा मिति प्रदर्शनमात्रपरं तेन मासिकश्राद्धजन्यमिति शिक्त्य ननु जन्मतिथिक्त्या
 तु गौणवादेण रस्युक्तं तिथितत्वे अत्र मुख्यवादेण कश्चन कृत्यमुक्तमिति चेन्न । वत्सपुराणो जन्मतिथेर्यत्कृत्यमुक्तं तदौणवादेण ।

राम
 १७

वत्सपुराणमुक्तकृत्यस्तु मुख्यवादेणेति न विरोधः । ननु तथापि तिथिक्त्यत्वाद्गौणवादेणैव सः । यथा तिथिक्त्यं तु गौणवादेति
 वाच्यं । तिथिमध्य द्वितीयात्वादिना यत्र तिथिक्त्यमुक्तं तस्यैव गौणवादे कर्तव्यत्वात् । ननु सामान्यतो जन्मतिथिक्त्यादिना यदुक्तं
 तस्यापि गौणवादे कर्तव्यत्वं सामान्यत्वात् । अत्र मासिकश्राद्धादेरपि मृततिथि कर्तव्यतया तस्यापि गौणवादे कर्तव्यत्वं प्रसंगादिति न कि
 श्विदेतत् तन्मासीयतत्र तिथिविशेषविहितकर्मोपपत्त्येव ॥ तत्र श्रुक्तावेरविशेषात्पुनरेषानध्यवसायः स्यात्तन्निवासा
 र्यमाह पौषमाघाद्यमेव दीतिसपौषादिः । कीदृकृतस्य वादे वाक्यं शक्तिरित्यत्राह । यत्तस्मिन् विधानेनेति विधानेन शास्त्रेण
 तच्चेद्वाग्नीहत्यायुक्तमेव इति श्राद्धविवेककृतं ननु मनोरमं ॥ लघुहारी तोक्तो तदुक्तवाक्यांतरस्य हेतुत्वकल्पनाया अन्यायात्वा
 त् । किंतु विधानेन श्रुत्यादिना तथा च श्रुतिः ॥ सावैशाख्यस्या माघस्याप्यारोहिन्या सन्वद्यते । अत्र अश्विनोऽथ मरणोऽथ वकुला
 पादश्च कीर्तितो मेघः । वृषभो वदुर्कृत्तिका नाशेष्ठ रोहिण्यर्द्धश्रमृगशिरसः । मृगशिरोर्द्धवाद्वाचपुनर्वसोरंशास्त्रयोर्मिथुनं ॥ पा

दः पुनर्द्वे रत्यः पुनर्द्वे ॥ शेषस्तु कर्तव्यः ॥ सिंहोद्यमघातपूर्वफल्युनी पादउन्नरायाः ॥ तच्छेषं हस्तचित्रार्द्धश्च कन्यकाश्च इत्यादिक्रमे
 णावोध्यं ॥ ॥ जमान्तेष्टे कृत्वा राशिभोग्यरोहिणी नक्षत्रयुक्तामावास्या वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिबालचन्द्रसवशक्तिवो
 धयति ॥ सारवैशाखे तदसंभवात् ॥ तथा हि सूर्याचन्द्रमसोऽर्थः परः सन्निकर्षः सा मावास्याति गोभिलसूत्राद्वृत्तार्क्यो रेकरा
 श्ववस्थानसमावास्याति ॥ वृषस्थरवादेव रोहिणी युक्तवैशाखस्यामावास्यायाः संभवात् ॥ ॥ कृत्यचिन्तामणौ व्यासः ॥ मीना
 दिस्थो रविर्घोषा सारभः प्रथमेक्षणा ॥ भवेत्त्वद्देवान्द्रमासा चैत्राद्याद्वादशः स्मृताः ॥ येषां शुक्लप्रतिपदादिदशांता नामारभः
 प्रथमेक्षणे आद्यकृतिरूपाद्यक्रिया समये मीनमेघादिस्थो रविर्भवेत् ॥ तेवर्षे वा न्द्रमासाश्चैत्रवैशाखाद्यसंज्ञकाद्वादशः स्मृ- राम
 ताः ॥ न पुनर्मूलमासेपि संज्ञांतरं ॥ किंतु द्विचैत्रादिरिति त्रयोदशा पिद्वादशसंज्ञका इति व्यासेनोपदेशिकी शुक्लादिमासे च १५
 त्रादिपदशक्तिरभिहितेति तदुक्तशक्तिग्रहव्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यव्यवहारतश्च राग्यस्य रोषा द्विवर्ते द्विदन्ति सानि

अतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ अतस्त्वष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणो ॥ इत्येकलक्षणशाशित्वेन गोणमेकत्वमुक्तं ॥ मलमा
 सेपि वसंतादेर्मासत्वयात्मकत्वार्थं ॥ वातुर्मास्यादि वृत्तस्यांतराणिक मलमासकर्तृव्यत्वार्थश्च ॥ न तु वाक्यंतरैकत्वार्थश्रुति
 स्मृतिविरोधान् ॥ ॥ तथा च श्रुतिः ॥ द्वादशमासाः सम्यत्सरः क्वचित्रयोदशमासाः सम्यत्सर इति त्रयोदशे त्वमासि मासपाते
 स्मृतिः ॥ यस्मिन्नेद्वादशे केचन व्यतिरिक्त्यो मासः यव्यामासाः स्वमेकः सम्यत्सर इति शातपथश्रुत्या यव्यत्वमेकशब्दयोर्मासव
 र्धपर्यायतोक्ता ॥ ॥ यत्र नरसिंहपुराणीयं ॥ पञ्चमासान्तरहरो सुप्रेदेशे तत्र मयं भवेत् ॥ वृत्तसूत्रावभवेदाजासगामे भद्रमापुमा
 दिति तस्मिन्नुक्तं मलमासपाते तस्याप्याषाढत्वात् तत्र हरिणायने सति दोषा निदायकं ॥ तेनेककृते प्रकृता षाढस्य हरिणायनं
 तत्र यदि हितं कर्म उत्तरमासिकारयेत् तत्रैकमूलत्वात् ॥ यत्र तु मिथुना के हरिणायनं तत्र ककदा दो मलमासपाते पञ्चमास
 त्वेपि न दोषः ॥ वाङ्मासादि त्वदवशयनादि विधानात् ॥ ॥ तथा गरुडपुराणं ॥ शेते विष्णुः सदा षाढे भादे च परिवर्तते ॥ कार्ति

केपरिवुद्धेत्युक्तपक्षेहरेदिते ॥ सौरपरत्वेककुंटादिशयनादौ सदेत्यनुपपत्तेः । नतश्च व्यासवचनान्मीनस्थरविप्रारब्धमुक्तप्रति
 पदादिदर्शानुक्रमेणोमास इति । एवं वैशाखादिरपितेन मीनस्थरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वात्मीनस्थरव्यादीनां लघुत्वात् नागृहीत
 विशेषणानुद्धि विशेषण उपजायत इति न्यायाच्च । सौरस्वशक्तिरिति निरस्तवचनस्य नातिभार इति न्यायान्न । अतएव प्रमाणव
 त्मदभानिकल्पानिम्नवद्वन्यपीत्युक्तं । अतएव कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यंतराग्नौ रेवायज्ञेयादिपदप्रयोगः सगौणपालक्ष
 णावावेदितव्य इति वा न्युत्वनयत्र औपदेशिकशक्तेरभावात् । एवं नो नार्थतापि वा न्युत्वेनादिपदानां शक्तौ नक्षत्रेण युक्तः
 कालः सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामिति सूत्रान्यापातिनेः स्वरसोऽवगम्यते । अतएव जयादित्येन परस्मैपददशरात्रादिव्यावृत्त्य
 र्थः । मासाद्धमाससम्बन्धराणां मियं सत्तेत्यभिवायपौषोमासः पौषोऽद्धमासः पौषः सम्बन्धर इत्युदाहृतं । एते त्समयप्रकाश
 कृतापिलिखितं । तत्र पुष्पयुक्ता पौर्णमासी पौषी यास्मिन्मास इति पौषः । एवं मद्यादिः । अभिधानश्च पुष्पयुक्ता इत्यादि ॥ नाम्ना

रास
 २०

सपौषोमाद्याश्चैव मेकादशा परे ॥ एवं मर्द्धमासेपि ॥ ॥ सम्बन्धरेतु विशेषो वराहसंहितादैवज्ञमनोहरकल्पकृत्य विंता
 मनेषु ॥ नक्षत्रेण सहोदयमस्तयायातियेन सुरसंज्ञी । तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षमासक्रमेणो बुवर्षाणिकार्त्तिकादीनि । आग्नेयाद्भयान्न
 योगीनिः क्रमशस्त्रिभुजं पञ्चमस्त्यसुपां त्यश्च वित्तेयं नक्षत्रेण गुरुभुज्यमान नक्षत्रेण आग्नेय कृत्तिका पञ्चमफाल्गुणं अ
 न्यमाश्विनमुपां त्यभाद्रपद्योपां त्यौत्रिभौतेयो फाल्गुणश्च त्रिभौमतः ॥ शेषा मासा त्विभौतेयाः कृत्तिकादिवावस्थयेति वचनात्
 द्वेदेवित्रादिना राणां पौर्णमास्येन संज्ञाते । मासाश्चैत्रादयो तेयास्त्रिकैः षष्ट्यां त्यसप्तमा इति शंकराणकाण्डाच्च ॥ पौर्णमास्येन संज्ञाते पौर्ण
 मासीयुते तदेकवाक्येन या सर्ववचने पौर्णमासीलाभः । यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात्कार्तिकादित्वं । तथाव
 र्षा नामपि हस्त्येन रस्तोदयसम्बन्धान् । कार्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिणी रेवते रस्मिन् हस्त्येन रस्तोदयेकतरला मेकार्त्तिकं
 वर्षं ॥ एवं मार्गशीर्षादि अत्र वर्षद्वयद्वयकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन् अस्तंगतो गुरुन्यते रस्मिन् बुदेति तत्र का गतिरिति चेन्न

कार्तिकेतरं मार्गशीर्षं तदुत्तरं ज्येष्ठमास्यादिक्रमाद्याति । एवं महाज्येष्ठां ज्येष्ठसम्बत्सरानिधानं । अनयादिशा ज्ञेयं ॥ ॥ यथा राज
 मातृण्डुत्यदितामराः ॥ ज्येष्ठसम्बत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठातेन समा युक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥ सम्बत्सर
 शब्दोऽत्र वर्षमात्रप्रर्थायः । न तु सम्बत्सरपरिवत्सराभ्यन्तर्गतवत्सरविशेषपरः ॥ तदेव गमकं तु ॥ शकाद्यान्यश्वभिः शेषात्स
 माद्यादिषु वत्सराः । संपदीदानुपूर्वाश्च तथोदापूर्वकामताः ॥ न्योतिर्विदस्त्वियमव्यात्यमादेश्वसंभवः । इज्यमध्याह्नमव्या
 भोगगणनात् । प्रभवादिवर्षषष्ठेर्गङ्गावाक्यावल्यामपि ज्येष्ठसम्बत्सर इत्येव पाठः ॥ किंतु ज्येष्ठसम्बत्सरपदार्थानभिज्ञेनैव त
 रान्यथा व्याख्यातं । यथा ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता ज्येष्ठी पूर्णिमा यदि सम्बत्सरे स्यात्तदा महाज्येष्ठी भवति । सम्बत्सरस्तु संपरिवत्स
 र इत्यादिवत्सरपञ्चकेषु वत्सरविशेष इति । तत्र ज्येष्ठ इत्यस्य वत्सरविशेषेण स्यान्नर्थक्यात् । तददृष्ट्वा कश्चित्सम्बत्सरे यदि स्य
 दिति पारिकल्प्य पठितमिति तद्वैयं ॥ ॥ तथा जुतसागरे द्वादशवर्षफलप्रस्तावे क्रमशो विष्णुवम्भोत्तरदृष्ट्वा गार्ग्यवराहसं

हितावचनानि ॥ ज्येष्ठानुलोपगे जीवे वर्षस्याच्छ्रवैवतं । पीडाकरं वर्मभृतां सम्पदं श्रेष्ठमहीभृतां ॥ ज्येष्ठे मूले वनक्षत्रे चरे यदि
 बृहस्पतिः ॥ ज्येष्ठसम्बत्सरः सम्पात्सर्वभूतशिवप्रदः ॥ शक्रदेवतं ज्येष्ठं वर्षं ज्येष्ठायाः शक्रदेवतत्वात् । एवं मेन्द्रोपि ज्येष्ठे ज्ञाति
 कुलश्रेष्ठानृपाः सर्ववर्मजाः ॥ पीडते सर्वधान्यानि हित्वा कर्तुं शमीजानि । शमी शिन्वा तत्प्रभवानिकलयादीनि ॥ माघादयः
 शमीधान्यशुक्रधान्ये यवा दय इत्यामरः ॥ शेषवचनं ह्यत्यदितामरावपि इत्यश्वत्थेरादीनां वर्षादिवा नित्वा तद्वा हतये संकल्प्य
 मुक्तेमासीत्युच्यते । एवं पक्षपदं तिथिपदं च शुक्लादिगुणद्वितीयादिसंज्ञकादीनां व्याहृतये ॥ अतएव भविष्यपुराणादौ माघे मा
 सितिते पक्षे माघे मासिको दिनास्करास्तुक् । अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यचरणा मैथिलानां हेया । विद्याकरवाजपेयीनां
 विविदिता विदितत्वं सम्यग्देवमात्रविरोधिरूपाद विहितकरणा द्विदिता करणं महान्दोष इति करणमेव न्याय्यमित्युक्तं । अ
 तो माघे मासि शुक्लसप्तम्याः ॥ यादिवाक्यवचनात्तदप्रकृतमनुसरामः । नवसौरेपि माघपौषादौ तादृशी व्युत्पत्तिः संभवति ।

पुष्पादि योगस्य ॥ मासमासः संभवान् ॥ तथा च गोमिलश्च सूर्या बन्धुमसौर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासीत्यत्र पौर्णमास्यंतमा
 से सूर्या बन्धुमसोः सप्तमशेषः रूपपरविप्रकर्षनियमात् ॥ सवे पुष्पा र्कटस्थ चन्धे चन्वा मृतरवौ न भवेत्तषडष्टके नावस्थानात् ॥
 किंतु मकरादयो मसः इति तत्र सप्तके नावस्थानात् ॥ ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चानुस्वपौषेण सौरे तदा चानुस्वपसः पौषः ॥ एवमाद्यादिषु
 ज्ञेयं ॥ अतएव लघुहारीतन प्रथमतः पौषमाद्याद्यैकहीत्युक्तं न चैवादीति पौषमाद्याश्चिनेषु सौरेषु सर्वथा योगा संभवान् ॥ चैवाः
 दौतु कदाचित्सौरे संभवान् ॥ तर्हि उक्तयोगाद्यौगिकश्चैवादिशब्दोऽस्तु किं मीनस्थ रविषाख्य इत्यादिना रूढिकल्पनया मेव ॥ अंत्योर्प
 त्या वित्युक्त प्रकारेण रोहिण्यादौ योगस्य व्यवहारान् ॥ न च तदत्यंतो भावाभाव रूपयोग्यतादशात् ॥ अपरत्र सूपकार इति वदतापि
 तथा स्त्विति दीक्षितोक्तं युक्तमिति वाच्यं ॥ व्यक्तिनेदेरुत्तद्धिते वाच्ययोग्यतया अभावान् ॥ अत्र योगकल्पनं तु तदात्रादि स्वरभेदकल्पना
 ययुक्तं भट्टपादैः ॥ यथार्थस्य सन्वादः प्रत्यक्षेनोपपद्यते ॥ स्वरसंस्कारमात्रात्मा तत्र स्यात्प्राणिनि स्मृतिः ॥ अथ सा वैशाखस्या मावास्थ

रास
 २२

मावास्यायारोहिण्या सच द्यते इति कृते द्वैशाख एक एव चानुः ॥ श्रौतः सौरास्तु माद्यादयः ॥ द्वादशैव श्रौताः ॥ ॥ तथा च कृतिः ॥ तपस्तप
 स्थौषि शिराहृतः मधुमाचवश्च वासंतिकाहृतः शुक्रः शुचिश्च ग्रीष्माहृतः ॥ अथैतदुदशयनं देवानां दिनं न माश्च न भस्मश्च वार्धिकाहृतः
 इत्युर्जश्च शारदाहृतः ॥ सहाश्च सहस्यश्च हैमंतिकाहृतः ॥ अथैतद्वक्षिणा यनपदवानां रात्रि रिति ॥ अत्रायनस्य सौरत्वेन तदद्यदक
 तपस्तपस्यादीनामपि सौरपरतेति अतो भूयसा मनुबोधेन वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्यते मीनस्तत्र विषाख इत्यादौ सौराग
 मसापेक्षावाद्वावगतिरिति सौरस्वमुख्य इति जीमूतवाहनोक्तं युक्तं ॥ ॥ तथा च ॥ विरोधो यत्र वाक्यानां प्राप्ता एतत्र भूयसां ॥
 तुल्यप्रमाणं न चेत्तु स्यात्प्रवर्तक इति ॥ तत्र सा वैशाखस्या मावास्यायारोहिण्या सच द्यते ॥ इति कृत्या वां डे औपदेशिकी शक्तिः
 कृत्वा सौरे तु तपस्तपस्यादि कृत्या पर्यायत्वा वा शक्तिः ॥ कल्या सा चक्षुःशक्ति विरोधाद्भविष्यं न देतीति तपस्तपस्यादि कृते स्वय
 नारभकमासपरिच्छेदकत्वे मेव ॥ ॥ तथा च विष्णुपुराणं ॥ मासः पक्षद्वयेनोक्तो दोमा सावर्क जायते ॥ अनुवयं वाप्ययनद्वे अयने वर्ष

संसिते । । तथा च कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ दक्षिणायनं गमनं रवेरेव
 उत्तरायणमिति । पतञ्जलीः शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणान्नावात् । एतन्मकरादिकर्कटाद्यर्केण अयननिरूपणं श्रौतस्मार्तकर्मण्येव
 धनुर्द्वयैः । । मिथितानि हि नोदगयनादिनिरूपणं तुरविगत्यनुसारेण दिनमानोदितापनार्थं इयमनयोर्न विरोधः । सो
 रप्रतीतिमापेक्षानुप्रतीतिरित्यत्रापि मीनादिस्थौ रविर्ये समा रंभः । प्रथमेक्षणे इत्यादिवा विनिकेऽर्थे लाघवानवकाशान् । ए
 तेन प्रयोगवाक्येण नौरखवाभ्योनवान्दः स्वस्य प्रयोगदर्शनादितापि निरस्तः ॥ अन्यथा अक्षपादादिशब्दानां मिथियवरणादिमा
 त्रवाचकता स्यात् । न विनीतक रश्मा दिवाचकत्वं । तदुक्तं वार्तिके कृत्वा ल्यवङ्गत्वाभ्यां प्रयोगानां विशिष्यते वाच्यवाचकभावोऽयं
 अक्षपादादिशब्दवत् । विनीतकेऽप्यक्षपादाद्यप्यल्यः प्रयुज्यते तथापि वाचकस्य स्पर्धीयते शकटाजव शकटादिचक्रद्वयधारक
 दण्डः । श्रुतौ सौरेरेव शाखादिषादानां मेकैकस्य बहुप्रयोगाभावाच्च ॥ ॥ व्यक्तवत्सपुराणे ॥ चैत्रे मासि जगद्वत्सासमजं प्रथमेऽह

गम.
 २३

नि । शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति ॥ प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहामरासी नक्षत्राणां नक्षत्राणां नक्षत्राणां नक्षत्राणां
 पान् ॥ इत्यनेन मासं नक्षत्राणां वाच्यत्वं मुक्तं ॥ ॥ वत्ससिद्धांतेपि ॥ चैत्रसितादेरुदयाज्ञानोर्ध्वर्षतु मासयुगकल्याः । सृष्ट्यादौ लंका
 यामिह प्रवृत्तादिनैर्बत्स । चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदात्तमेव ध्येत्यनुः ॥ कल्परात्राकरेयेवं ॥ ॥ अथ मलमासः ॥ ननु यथा सौरे
 ति धिद्वयलाभे कर्मणः संशयः ॥ तथा चान्द्रे पि मलमासे सति द्विष्टे वादिना मृततिथ्या देवित्वात् । पुनरपि कर्मणि संशयः स्यात् ॥
 तत्राप्याह लघुहारीतः ॥ इडाग्नीयव्रूयते इत्युक्तं मत्रिकस्य तुरविर्द्योगके कथंचन । आशो मलिमुचो ते यो द्वितीयः प्रकृतः स्मृ
 तः । तत्र चैत्रे गमिकुर्वा कुर्यात्तथा चिदिः ॥ तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा । यदा तदंशं तमतिक्रम्य तत्पूर्वमासात्
 लंकायात् ॥ इत्युक्तं ॥ तिवा ल्य गच्छतु मासांतरं राशंतरं संयोगं गच्छतु । तदा योऽति क्रान्तो मासो मलिमुचो ते यः । मलमासः
 चेति गच्छेत् । तिमिलेऽनुचः ॥ अथ लित्वं कठशाखाशमलायनवत्सणाभ्यामग्रे स्फुटी भविष्यति द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्मो हत्वात्

तदेवोपपादयति तस्मिंस्त्वितितवापि आह मित्यादिप्रदर्शनमात्रं वक्ष्यमाणवचनजातान् ॥ ॥ ज्योतिषे ॥ अमावास्याद्वयं यत्र रवि
संक्रांतिवर्जितः । मलमाससंविज्ञेयो विष्णुः स्वपितिकर्कटे ॥ इत्यत्र अमावास्याद्वयममावास्याद्वयान्नक्षत्राद्वयं बहिसंक्रांतिभ्यां क्रि
योत्पत्तिकपोत्तरसंयोगांतररूपाभ्यां यथाक्रमवर्जितं तेन दर्शद्वयांतक्षणद्वययोः पूर्वापरयोरेव रवेः क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगां
तराभ्यां यथाक्रमसंयोगेनाविमासः । संक्रांतेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाश उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वय
वर्तित्वमिति मीमांसका सिद्धांतान्तेन क्षणचतुष्टयवोदिनैर्यायिकानुसारिणा यदत्र दूषणमभिहितं तद्वैयमेव । इति आह
विवेकेऽपि अमावास्याद्वययत्र रविसंक्रावर्जितमित्यत्र अमावास्यापदेन तदंतोलक्ष्यते । संक्रांशवेन क्रिया निधीयते । प्रथमा
अमावास्या तत्राक्षणे स्वसंक्रमणे प्रतिपदादेर्नतवलं भवति तथा हि दर्शो तत्राक्षणे संक्रमणे दर्शो तक्षणे राश्यंतरसंयोगः । अपर
क्षणे प्रतिपदावते प्रतिपदादेर्मासस्य दर्शो तद्वयकोऽतीतस्य स्फुराश्वस्थितेन रविना लंघनं भवति पूर्वदर्शो तक्षणे च क्रियोत्प-

राम
२४

नौ नैषा प्रक्रियो संभवतीत्यभिहितं तन्मते तु चं त्यामावास्यांतक्षणे क्रियोत्पत्तौ अमावास्यांतद्वयस्परविक्रियावर्जितत्वाभावात् । एकरा
शिस्थरविणा वा नृमासलंघनेऽपि मलमासाभावापत्तिः दृष्टापत्तौ नुवृत्ती याद्वै मलमासपातेनियममङ्गस्य स्यात् । पूर्वमासस्य मलम
सत्वाभावेऽपि अपरस्य मिथुनस्थरव्या रस्त्वत्वेन । यत्र शुद्धप्रतिपदादिदर्शो तमासपूर्वक्षणे मिथुनस्थो रविर्भवति तदेवाघाटवृत्तिल
क्षणमिथुनस्थो यदा च स्यादा रमप्रथमक्षणादिति वचनादिति भावः । द्विराघाटत्वादिप्रसंगः स्यादिति ततश्चा अमावास्याद्वयमित्यस्य पूर्वोक्त
व्याख्यायापि प्रतिपदादेरेव यथा लंघनं भवति तथा निहितं । अतो ना अमावास्यादित्वंतदंतोदित्वच्चा मासस्य । तथा द्वैर्घेषणमासानां लो
पः स्यात् । एकस्य दर्शस्य तदंतस्य वा मासद्वयघटकत्वे दर्शो तक्षणे संक्रांतौ पूर्वपरस्य च रविलंघितत्वाभावे तृतीयाद्वै मलमासनि
यममङ्गः स्यात्तदानीं जातं प्रसृतं स्य वा कर्मणि मासविशेषानव्यवसायः स्यात् नानावचनसिद्धप्रतिपदादित्वश्च मासस्य व्याहृत्ये त
गुरुवरणास्तु देरहापोऽसमास्यो हेऽमावास्येतस्मात्प्रतिपद्युपवसन्नेव यजेता परेऽपि रिति । अमावास्या पौर्णमासाचारभ्यपरेषुः प्रतिप-

दि यजेदित्यन्यथा स्यात्तेन विप्रयोगांगतिविधर्मयोगेन अजहममर्थिलक्षणाया अमावास्यापदस्य शुक्लप्रतिपदमावास्यापरत्वं
 संक्रांतिपदस्यापि गणना संयोगेकपफलपरत्वमित्याहुः ॥ अमावास्याद्वयमित्यनेन उपलक्षणाविशेषणभावेन पूर्वपराभ्यां
 अमावास्याभ्यां धातुव्यतिः ॥ शुक्लप्रतिपदादिशतः कालो बोध्यत इत्यपरे ॥ तत्र पूर्वमावास्याया उपलक्षणात्वे क्रियानन्वयि-
 त्वात्तद्व्यापनाभावात् ॥ मिथुनाख्यायदातान्नदमावास्याद्वयस्य शत ॥ इत्यत्रा मावास्याद्वयमितिकर्मतानस्यात् ॥ तस्या कौदर्शकश्चै-
 करारौ दर्शद्वयातिग इत्यभिधानं वा संगतं स्यात् ॥ पूर्वमावास्याया उपलक्षणात्वे पूर्वमासा मावास्यातक्षणवृत्तिराशिस्थः स सूर्यो-
 तिवाह्यगच्छेत् इति स्वीकृत्या ख्याप्यनुपपन्ना स्यात् ॥ एवमन्यान्यपि वचना निव्याख्येयानि ॥ ॥ गृह्यपिरिशिष्टः श्रौतिः पराशरौ ॥ रा-
 विणालंघितो मासश्चन्द्रः ख्यातो मलिखुवः ॥ तत्र यदि न वर्म उत्तरे मासिकारयेत् ॥ ॥ पराशरः ॥ पक्षद्वयेऽपि संक्रांतिव्यति-
 त्यासितासिते ॥ तदा तन्मासविहितं पुत्ररे मासिकारयेत् ॥ अत्र लंघ संक्रमनं च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्वमासां त-

राम
 २५

क्षणयोरेकवाशि स्थितस्य तन्मासा नंतरमेव राश्यंतरसंयोगः ॥ नत्वेकराशि स्थितस्य मासव्यापनमात्रं ॥ तथा द्वे चतुर्दश्यामेकरा-
 शौ संक्रांतस्य प्रतिपत् पथमक्षणे परराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वारवैः संयोगे परस्यापि मलमासता स्यात् ॥ ॥ अ-
 तएव ज्योतिषे ॥ अमावास्यापरिधिन्नं रावि संक्रांतिवर्जितं ॥ मलमासं विजानीयात्तु गहितं सर्वकर्मसु ॥ तस्या कौदर्शकश्चैकरा-
 शौ दर्शान्वयातिगः ॥ अत्रैकरास्यस्या कस्य दर्शान्वयातिगत्वं उक्तं ॥ एतच्च पूर्वपद शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव संभवति न परस्यैव मल-
 मासकारणं तु ज्योतिषे ॥ दिवसस्य ह वात्यर्कः पृथिभागमृतौ यतः ॥ करोत्येकमहश्चेदंतथैवेकं च चन्द्रमाः ॥ एवमर्द्धतृतीया नाम-
 हानानधिमासः ॥ योजनयतः पूर्वपश्चादांते तु पश्चिमं ॥ मलमासस्य चान्द्रत्वात् न दद्युटका हर्दिवसपदयोरपि तथा द्वौ तिथि-
 वाचकत्वं ॥ ॥ ति सुवर्मात्तरे ॥ तिथिने केन दिवसश्चात्रे मानेऽपकीर्तितः ॥ बाहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥ अत्र च सोमया-
 ने सवनीयस्याहं रात्रिमाध्यन्तान्तरमन्विदिनं सावनमिति साधवाचार्यः ॥ सूर्यसिद्धांते तिथिश्चान्द्रमसं दिनमिति सम्यक्काशो-
 ति ॥ विप्रयोगादनु दिनपदे इत्यर्थः ॥ अन्यथा तिथिगहस्य चान्द्रवाचकत्वं दर्शितं न तु रनु दिनस्य तिथिवा-
 चकत्वमिति ९

प्रदर्शकरत्यर्थः ३

ज्योतिषं ॥ १ ॥ कविमिति एतेन विष्णुवर्मोत्तरवचनमात्रप्रदर्शनावाचस्पतिमिश्रेण चान्ये मानेति व्यातत्तद्दिनगणनासिद्धि
 दिवसपदं वति ॥ २ ॥ कविमिति एतेन विष्णुवर्मोत्तरवचनमात्रप्रदर्शनावाचस्पतिमिश्रेण चान्ये मानेति व्यातत्तद्दिनगणनासिद्धि
 वसपदं स्यात् ॥ ३ ॥ कविमिति एतेन विष्णुवर्मोत्तरवचनमात्रप्रदर्शनावाचस्पतिमिश्रेण चान्ये मानेति व्यातत्तद्दिनगणनासिद्धि
 मेकरविकराते केदयति तत्तु परे केदमित्यभिधानात् ॥ ४ ॥ तत्तश्च अतो मासद्वये षष्ठिनाडी छेदादकृत्तिथेः छेदमाकर्षणं करो
 ति ॥ एवं च नोपीति ॥ एवमित्युक्तं क्रमेण वर्षद्वादशतिथ्यावचने कालाकर्षादहं तृतीयाणां सप्तानां सते अहं तृतीयां येषां
 ते तथा ॥ ग्रीष्मा माधवादिषट्के पूर्वमाधवादिषट्के पतितं पश्चाद्वा ते तु पश्चिमं श्रावणादिविके पतितं मलमासं वन्द्याकौ जन
 यतः ॥ ग्रीष्मा माधवादिषट्के पूर्वमाधवादिषट्के पतितं पश्चाद्वा ते तु पश्चिमं श्रावणादिविके पतितं मलमासं वन्द्याकौ जन
 यतः ॥ ग्रीष्मा माधवादिषट्के पूर्वमाधवादिषट्के पतितं पश्चाद्वा ते तु पश्चिमं श्रावणादिविके पतितं मलमासं वन्द्याकौ जन
 यतः ॥ ग्रीष्मा माधवादिषट्के पूर्वमाधवादिषट्के पतितं पश्चाद्वा ते तु पश्चिमं श्रावणादिविके पतितं मलमासं वन्द्याकौ जन

राम
 २६

शेत ॥ १ ॥ द्विराष्टादः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपितिकर्कटे ॥ अमावास्याद्वयंतदंतद्वयपरं स्पृशेत्संयुज्जीतनतन्मये राशं तरसंयोग इत्यर्थः ॥
 तनुकर्कटादिविके अविमासपाते मिथुन एव हरिशयनं तत्कथं माधवादिषट्कमात्रे कर्कटे तत् ॥ २ ॥ अत्र राजमार्तण्डः ॥ कन्यासि
 ह कुलीरेषु यदादर्शद्वयं भवेत् ॥ आगामिनि तेषां वषट्कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥ माधवादिषट्कमात्रे कर्कटे तत् ॥ ३ ॥ अत्र राजमार्तण्डः ॥ कन्यासि
 प्येतदर्थं ॥ इदं तु स्यात् ॥ सार्द्धं वर्षद्वादशतिथ्यावचने कालाकर्षादहं तृतीयाणां सप्तानां सते अहं तृतीयां येषां
 नाधिककाले ॥ प्रिमलमासो भवति इति समयप्रकाशकतः ॥ यस्तु तस्तु वैपरीत्यं सतो नूनदण्डतिथेः प्राधिकत्वे तत्र तिथिद्वयस्य
 एव हि सुपलभ्यमानं नूनत्वे कालेन तिथ्यांतरसम्बन्धाद्धि घं रविलंघनप्रतीतेः ॥ शीघ्रमेव मलमासो भवतीति अविकदण्डतिथेः प्रा
 धिकत्वे तत्र तिथिः ॥ ४ ॥ स्यात् ॥ इति नुपलभ्यमानं नूनत्वे अधिकेनैव कालेन तिथ्यांतरसम्बन्धाद्धि लेयेनैव रविलंघनप्रतीतेः शिरेणैव मलमा
 सो भवतीति ॥ ५ ॥ यानि विष्णुवर्मोत्तरीये ॥ सौरसंवत्सरस्यांते मानेन राशिर्जनतु ॥ एकादशतिरिच्यंते दिना निभृपुनन्दन ॥ सर्व

तामः
२७

का लेष कीर्त्तयेत् । नवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपुष्पा मिनी ॥ सप्तवारा भिजप्तेन करसंपुटयो जितौ ॥ मूर्द्धि दद्यात्तुलंभ
यस्त्रिवतुः पंचसप्तवा ॥ स्नानं कुर्यान्मृदा तत्र दामं अथ विधानतः ॥ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे ॥ मृत्तिके हरमे
पापं यन्मया दुःकृतं कृतं ॥ उद्धृता सिवराहेण कृष्णेन शतवाकुता ॥ न सस्ते सर्वलोका नां प्रभवारिणि सुवते ॥ मृत्तिका प्रस
दत्ता सिकाशयेना निमज्जिता ॥ आरुह्य समगात्राणि सर्वपापप्रमोदय ॥ नमो नारायणा येति मेकाक्षररूपेण मूल
मंत्रेण यत्तुरस्त्रं वतुर्हस्तं वतुः कोणं रूपं समंततः सर्वदिक्षु वतुर्हस्तं जलं प्रतिदिक्षु स्वीय हस्तमात्रेण तीर्थं प्रकल्पयेत् ।
विततेन घादिजले स्नानं स्थाने परिच्छिन्त्यात् ॥ तत्र विष्णोः पादित्यो दिशांतिपुदायिणीत्यंते न गङ्गा मावोदयेत् । सप्तवारा
भिजप्तेनेति । नमो नारायणा येत्यनेनाभि मंत्र इति शेषः ॥ एकवचन निर्देशात्तस्य मूल मंत्रे द्वादशोत्तराणि विनियोगेन
गम्यते । ततश्च सप्तवारपठितेनारायणमंत्रेण जलमभि मंत्र करपुगेन तज्जलं त्रिवारादिमूर्द्धि क्षिपेत् ॥ ततश्चाश्वक्रां

तदिति मंत्रान्मां तद्वदिति जन्मान्मां मृत्तिकाः सप्तनशाद्याः । वस्त्रा के मृषिकोत्करे ॥ अतर्ज लेखमशाने च दृक्षस्तले सुगालये । परः
 स्नानावशिष्टावशेषः कामैसदानरैरिति ॥ दक्षप्रतिमिद्वेनरां मृदमां अतया मृदाशिरः प्रभृति आनया मृदुतेर्वा जलेः । शि
 रः प्रभृति कृशालन मृदगाहन रूपप्रधान मृदा रूपं स्नानं समाचरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ॥ मृदुदण मंत्रे प्रभृति रिणीति प्रभव
 मुत्पत्तिं अतुं प्रापयितुं शाल मस्यास्तव समाधानं रूपमिदं ॥ अदगाहनं तु वधुः कर्त्तव्यमिति का मु ख मगुली निरा क्ता यकुण्या
 त ॥ अगुली निश्चिपि धायेवं शो वद द्वा सिका मु खं । निमज्जेत प्रतिष्ठोतस्त्रिः पठेदद्य मर्षणमिति ॥ समुद्रकर हता तत्रानुष्टुतेर्व
 रव्यमेव गाहनं प्रापुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिकत्वात् । सर्वशास्त्रि साधारणः । वेदमंत्ररहितत्वात् अनधी
 त वेदानां सर्वथा दराणीय इति ॥ ॥ मत्स्यपुराणे ॥ नद्या प्रत्येकशः स्नाने भवेत् । दानजफलं । गोप्रदाने स्पृशेत् । निष्ठासां
 पुण्यं तु संगमे ॥ ॥ वसिष्ठः ॥ योनेन विधिना स्नानं यत्तत्रां भसिद्धिजः । सतीर्थफलं साधोति तीर्थे वेदिगुणं फलं ॥ अने

राम
 २७

मिसप्तदशदिनोत्तरं वा त्रमासलंघना संभवात् । सावनमानेन ज्ञेयः ॥ ॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डे ॥ सौरेणाद्वत्तुमानेन यदा भ
 वति भार्गवः । सावने च ततो माने दिनषट्कं प्रसूर्यते ॥ सौरसम्बत्सरे दिनषट्काधिकः सावनः सम्बत्सरो भवेतीति सौराष्ट्रमासाधिकव
 र्षद्वये सप्तदिनानि वर्द्धन्ते । सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णुधर्मोत्तरोक्तसमानविषयता अस्मेति । यत्र पञ्चपञ्चाशदधिक नवरात्रं
 काद्वेतुला संक्रांति रमावास्या या भूता ततो तीवारेण दृष्टिक संक्रांतिः प्रतिपदिषु नरपि स जुगत्या मावास्या या धनुः संक्रांतिरि
 ति ह्यष्टतुला यां मघा मासोऽल्ल कभदेन लिखितः ॥ पूर्वदर्शितविषये दृष्टिकस्थ रव्युपक्रान्त मार्गशीर्षलोपोपितस्मिन्नद्वेवैशाखे
 मल्ल कान्तरः संभूनीत्युक्तं । तत्सात्यं किंतु तुला दित्यादौ दृश्यमानोपि नायमधिमासः । किंतु तत्प्रातादाधिमास समानधर्मा
 यः । अतएव तत्र
 वसंक्रान्तिर्यद्वेद
 दृष्टिक संक्रांतौ तन्मासस्य तुलास्थ रव्यास्तैवेति ॥ यांतिथिं समनुष्याप्य तुलां गच्छति मास्करः । तये
 क्रीडति यदा वक्राति चाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ॥ अत्रियानामसृग्धाव ते दापि रति मेदिनाति ज्योतिः

मलमासस्यमासादिषट्कपातित्वनियमादित्यर्थः ३

शाखाद्विष्टिकत्वार्याः । भार्हन्वान् । तत्राचारं भोपि ॥ शंखवाक्यार्थनेयविनायाः शंखवाक्यसत्त्वेपिशंखवाक्ययोग्यकालौ न मेयत्वा
दित्यर्थः । शंखवेला न्यायेन प्रत्यभिज्ञा । नाज्ञवति मार्गशार्धपदवाच्यता । अतीवारं पदाद्वस्वस्थानमतीत्यवरतीत्यमावासे वद्विष्टि
कसंक्रांतेः स्वस्थानमवसीयते वैशाखे तु तत्राविमासपातः प्रकृतत्वात् । वक्रातिवाराभ्यामिति रवेर्ब्रह्मगत्या संभवात् । नन्दशायि
तिभ्यामित्यर्थः । एवमाश्विना विमासपाते तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वस्वा विमासपातः प्रकृतत्वात् । नोत्तरश्रौत्यातिकत्वानि
तत्राप्यनन्तत्वं पूर्ववदित्येदा पुनरमावास्याया मेव तुला संक्रांतिर्भूतानभूतो माघवादिषट्के अविमासपातः । नदनंतरमभिवा
रपातेन प्रतिपदिष्टिकसंक्रांतौ भूतायामप्यपि संक्रांतौ विषुवपर्यंतं प्रतिपद्येव भवति । तदा पूर्वा विमासात्सार्द्धं द्वितीय
वर्षसंश्रिते व विमासस्यावश्यमावात् । अन्यस्याविमासस्यवानुपलभ्यात् । तुलादित्येव अविमासो निर्णीयते । अतएव नारा
कनीयं कैश्चिदिदमितिकालविवेके जीमुतवाहन आहस्माजिकनोपेवं युक्तं चेत्तत् ॥ ॥ तथा हि ज्योतिषे ॥ दशानां फाल्गुना-

राम
२८

नतीर्था वाहनादिना अतोगङ्गायामप्यावाहनं कुर्वन्ति शिष्टाः ॥ अत्र च माघसप्तम्यादि निमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तकसंन
पाठस्तु मृदानंतानंतरं कार्यः । आगंतुकानां संते नि निवेग इति न्यायात् । एवं गङ्गा विशेषमंत्रानंतरमेव दशहरादिमंत्राश्च
पाठ्याः ॥ ॥ तत्र गङ्गायां विशेषमंत्रौ विशाकरधृतौ ॥ विष्णुपादार्थसंभूते गङ्गे विषयगामिनि । चर्मडवीति विख्याते पा
पमेहरजाङ्गवि ॥ अद्भुता भक्ति संपन्ने मातर्द्विजाङ्गवि । अमृतेनामुना देवि भागीरथि पुनाहि सां ॥ ॥ स्मृतिः ॥ फाल्गु
णेशुक्लपक्षस्य पुष्यार्के द्वादशी यदि । गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥ ॥ अत्र गङ्गायां पञ्चपुराणीयो मंत्रः ॥
महापातकसंतापि यानि पापानि संति मे । गोविन्दद्वादशी वामाता नि मे हरजाङ्गवि ॥ ॥ गङ्गासागरसङ्गमे मंत्रः ॥ त्वं
देव सरिता त्राय त्वन्देव सरितां वरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि त्वरितानि वै ॥ ॥ लोहितपत्नानुमंत्रः ॥ वसुपुत्रमहाभाग
शांतनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसंभूते पापं लोहितमेहर ॥ ॥ करतोयास्नानमंत्रः ॥ करतोये सदा वीरे सरिद्धे सु-

विष्कृते । पौण्ड्रान्नावयमेनित्यं पापं हरकरो जवे ॥ ॥ विष्णुः ॥ स्नातः शिरो नावधने वाके भक्तो यमुद्धते । न तेन वासः स्युः
 रोतु । नापोक्षितं हर्षं न वासो विभृयात् स्नातस्वसो स्मीषो धौ ते वाससी विभृयात् । न स्नेहो न जपति तेः सह संतापनं
 कुर्यादिति । नाके भक्तो यमुद्धरेदिति स्नानशादीपाणिभ्यां मिति पूरणीयं । स्नातो संगानि निर्मृज्यात् स्नानगुह्याभ्यां
 तिनेति विष्णुपुराणात् । अत्र वा सोऽत्र रधारणात् प्राकृतं तैलस्पर्शनिषेधः प्रतीतेः । शिरः स्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिद
 पि स्पृशेदिति मनुवचनेन मप्येतत्परं ॥ अतः पादाभ्यां चरणसंगच्छते ॥ ॥ तदुक्तं मार्कण्डेये ॥ अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं
 सजराश्च सवातसाः । शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ वायुभ्यां कफां तद्वत् संशुद्धजीर्णमितिः । तिलतैलं
 हितं वा तैश्च शिरोभ्यां वा ग्राहने ॥ रश्मिश्च हान्नपानेषु न लोकेऽस्मिन्निपूरणे । सार्धं पंकजं तोषोत्तु कफशुक्लानिलापहं ॥ ल
 ष्णुणि तु जह्नुकोपकुक्ष्याश्च वृणोतीवृणुत । तैलकुम्भं भजं चोत्तु न्वदोषकफपित्तजित् ॥ तैलमेव एतज्जं रम्यं पुरुषेण मधुरं
 रश्मिवाते वा वादेषः २

राम
२७

वातविशेषः २

तिनयत्रकारपृष्ठास्थिभ्रूलिनामित्यर्थः २

रसं । मुनीनां पिच्छिलैरन्यैरङ्गैरङ्गोऽवभृशं ॥ कफमेदो निलहरं रेचनं कटुदीपनं । हृदस्तिपर्शजो हृदवतविकृष्टास्तिभ्रूलिनी ॥
 आनाहासीवनरतोपकलीहो दावर्तश्रूलिनां । हितं वातामयश्चासंघिबुधविकारिणां ॥ ॥ विष्णुपुराणं ॥ चतुर्दश्यसमाचै
 व श्रमावास्यायपूर्तिमा । पद्मांशेता निराजेन्दुरविसंक्रांतिरेव च ॥ स्नातैलमांसं भोगा पर्वस्वेतेषु वैश्रमान् । विष्णुत्रये
 जननामप्रयातिनरकं मृतः ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ अरुमाश्च तथा घृहीतवर्मा वचतुर्दश । शिरोभ्यां न कुर्वीत पर्वसंभौ
 तथैव च ॥ ॥ गारुडे ॥ संतापः कीर्तिरलायुः धर्मनिधनमेव च । आरोग्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ उपोषितस्य
 वृत्तिनः कृत्तकेशस्य नापितेः । तावत् श्रुतिस्मृतिप्रीत्या वा वत्तैलनसंस्पृशेत् ॥ ॥ कल्पतरौ ॥ नान्यगमर्के न च भूमिपुत्रे सौर
 श्चक्रैश्च कुजे च मांसं । बुधे च योषां न स माचरेच्च शेषेषु सदा शिसदेव कुर्यात् ॥ चित्रास्विहस्तावरणास्तु तैलसौरविशाखा
 प्रतिपत्सु वर्ज्यं । मृगशृङ्गे भाद्रपदा शुभां संघोषिन्मघा कृत्तिक सोमरासु ॥ मघा कृत्तिकाभ्यां स होचतुरास्तु नृतीयासमासर्ग

मृगउत्तराषाढा १

धदिहा २

न्दसः॥ ॥ ज्योतिषे ॥ सोमे कीर्तिः प्रसवति तारां रौहिणेये हि राणं देवाचार्ये रविमुत्तदिने वद्धते दीर्घमायुः ॥ तैलस्नानात् नय
 मराणां दृश्यते सूर्यवारे भौमे मृत्युर्भवति नियतं भाग्यं वेदितुं नाशः ॥ ॥ प्रवेताः ॥ तैलाभ्यङ्गः निषेधे तु तैलं निषिध्य
 ते ॥ ॥ स्मृतिः ॥ घृतं वसां पतं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितं अदुष्टं पक्वतैलं च स्नानाभ्यङ्गे नित्यशः ॥ रवौ पुष्पं गुरौ द्वौ भूमिभू
 मिज वासुरे ॥ भाग्यं वेगो मयं दद्यात्तैलदोषोपशातये ॥ दद्यात्तैले इति शेषः ॥ तैलपदयो गीकमिति कथ्यते रुद्रभूतयः ॥ ॥
 विष्णुधर्मात्रे ॥ तैले जले तथा वक्रमादये व समन्विते ॥ न पश्येन्न तथा पश्येत्तु परकुदिवाकरं ॥ ॥ उक्तीपचारणं ॥ शिरो
 जनाप्रनये तेन तदनंतरं न धार्यते ॥ ॥ तथा वसन्तमासते ॥ आश्विनः साधिवामेन जलेन च सुगन्धिना ॥ राजहंसनित्यं प्राण्य
 उक्तीषं शिथिलाप्यितं ॥ जलस्य निमित्तं च वेद्यो मासूनि ॥ किथिलाप्यितं मगादवन्धं सत्यं ते प्राण्य सुदगं वा धीतं वक्त्रं
 प्रसाधयेत् ॥ पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाकुचिः ॥ अवागदणाहं सवत् ॥ ॥ प्रवेताः ॥ पुत्रमित्रकलत्रेण स्वस्तिर्वि

राम
 २५

वेन च ॥ दासवर्गेण यद्धौतं तव प्रवित्रमिति स्थितिः ॥ ॥ भृगुः ॥ विकसोऽनुत्तरीयश्च नमश्चावस्त्रयवत् ॥ श्रोतं स्नातं त
 था कर्त्तुं नमश्चित्तयेदपि ॥ विकसः परिधाना समृतकर्तुः ॥ ॥ तथा च योगियात्तवल्कः ॥ परिधानादुहिः कक्षा
 निवद्धा स्यादुरी भवेत् ॥ ॥ स्मृतिः ॥ वासेष्टे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतं ॥ एभिः कसैः परिवर्त्तेयो विप्रः समु
 चिः स्मृतः ॥ ॥ तथा च ॥ विककं कृत्वा वस्त्रं नः परिवर्त्ते समुचिरिति पर्यवसितः ॥ ॥ वौधायनः ॥ नाभौ हतं वयद्व
 त्रमाच्छाद्यति जातुनी ॥ अन्तरीयं प्रशस्तं तदा पुत्रं भवत्योक्तयोः ॥ ॥ प्रवेताः ॥ दशनाभौ प्रयोजयेत् ॥ ॥ स्मृतिः
 नमृते कर्मणि कचुकीति ॥ उत्तरीयारणं योपवीतवत् ॥ ॥ यथा यतोपवीतं वधार्यते वद्विजोत्रमैः ॥ तथा संधा
 र्यते यत्रा उत्तरं रुदनं भुनं ॥ इति स्मृतेः ॥ अत्र द्विजोत्रमैर्यथा स व्यापतवात्वादिना उपवीतं वधार्यते ॥ तथा तुराका
 दनमपि द्विजोत्रमैरिति प्रदर्शकमात्रं ॥ प्रागुक्ते भृगुवचने सर्वेषां द्विवस्त्रता प्रतीतेः ॥ ॥ भारते ॥ न स्यते न वदग्येन
 यतो नावुना निदेशो राकं वत्तं तदा दकं तद्वत् अन्तरीयं अ

किं च तत्राधोऽर्धः शस्तमित्यर्थः ४

पारक्षेनविशेषतः। मृषिकोत्कीर्त्तनीर्त्तनकर्मकुर्याद्विचक्षणः॥ ॥ नमो सिंह ॥ नरकमलवनं वा सो नलीलं व
 पुरास्यते। मलात्तं च दशाहीनं वर्जयेदयवबुधः॥ उलवनं उल्कटवक्तव्यं॥ ॥ अतो नरत्वाकरे उच्यते॥ दर्शाहीने
 न वस्त्रेण कुर्यात्कर्मणो वतः॥ ॥ विष्णुवर्मात्रे॥ वस्त्रेणान्यद्वतं धार्यं नरकमलिनं तथा। जीर्त्तमापदशां
 वैदश्वेतं धार्यं प्रयत्नतः॥ उपानहं नान्यद्वतं ब्रह्मभूतं च धारयेत्॥ ॥ मनुः॥ न जीर्त्तमानं वा सा भवेच्च विभवे स
 ति॥ ॥ योगियातवल्क्यः॥ स्नात्वेवं वा स सीधौ ते आक्षिप्ते परिधाय तु। प्रसाह्यो रुष्टो दाक्षिण्यं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः
 अनावेधौ तवस्त्राणां शौचं न शौमादिकानि च। सतपो मोगपदश्च द्विवासी येन वा भवेत्॥ अनयो ते नेतु वस्त्रेण नित्य
 नैमित्तिका क्रिया। येन वेति उपवीतेन तत्प्रतिनिधी भूतकुशरज्यादिना वा॥ ॥ तथा च स्मृतिः॥ सप्तोपवीतेष्वध
 र्ये श्रोतस्मात्तेषु कर्मसु। तृतीयोत्तरीयार्थे वस्त्रास्नाने तु दिश्यते॥ कुतपो नेपालकम्वलः॥ निःपीडयति यः।
 शानमूत्रनिर्मितं कम्बलारि३

॥ राम ॥
 ३०

मूर्ध्नि स्नानं वस्त्रं तु तर्पणं तु। निरःशास्त्रस्य गच्छति देवाः पितृगणैः सह॥ ॥ पराशरभाष्ये जावालिः॥ स्नानं कृत्वा बुद्धिं वा सास्तु विष्णु
 त्रं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुभ्रति॥ ॥ जावालः॥ नाडासकं च वसनं परिदध्यात्कथंचन॥ ॥ हारीतः॥ आर्द्रं
 वसत्रं वा तादृतमपि शुद्धमिति॥ ॥ मदनपारिजाते पारस्करः॥ एकं चेद्वा सो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रक्षुदेय इति॥ ॥ योगियात
 वल्क्यः॥ ब्रह्मसैव विनामेव सत्रं वस्त्रा न मीष्याते। तूष्णीमेव तिष्ठेत्स सनमस्कारकर्मतः॥ अगम्यागमनात्स्तेषां त्यागेभ्यश्च प्रति
 ग्रहात्। रहस्याचरिता त्यागाः सुच्यन्ते स्नानमाचरेत्॥ प्रकृतुं मम सर्थं श्रेयं कर्तुं होतियजति क्रियाः। स्नानार्थं नेजपैर्द्वौ नैरात्मनि शोदये
 द्वयः॥ तूष्णीमसत्रं कसनमस्कारकतीर्थनमस्कारेव इति रत्नाकरः॥ वेदमंत्रवर्जं भूतस्येति स्मृतिर्वाक्ये कवाक्यतया भूतस्य वेदम
 त्रं निषेध इति वाचस्पतिमिश्रः॥ कुन्दोगाः द्विकेपे व॥ वस्तुनस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव नमस्कारवत्प्रतीयते। ननु पश्चि
 ततीर्थनमस्कारत्वं तूष्णीमेवागत्य को वेश्यः पौराणिकादेरपि निषेधः॥ एवं च॥ नार्प्य इतिः शुचिर्भूतं भवतीत्याहुः क्रियापरैः।

रत्नवदित्यर्थः। नैमिषिकमित्राणां नैमिषः।

नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञानुहापयेत् ॥ इति याज्ञवल्क्यादिविशेषोपदिष्टं नमस्कारेण रत्नवदित्यर्थः। गोपदा नैमिषेण निक्षेपेण पु
ण्यं तु संगमः ॥ ॥ देवलः ॥ न नदीषु नदीषु यात्यर्चते पुनर्पर्वतं। नान्यत्परां मे नृपस्य तीर्थेष्टाय तनेषु च ॥ नदीषु नदीषु न किं
तु गङ्गादिविशेषनामकत्वेन वृथात् ॥ तीर्थेष्टौ स्थित्वा तीर्थं तत्र नृपस्य ॥ ॥ विष्णुवर्मात्रे ॥ अकाराणामदीपारवाङ्मया
नन्तरे तत्र ॥ नृपस्य मे नदी नदी स्यात्कथं वन ॥ न गिरौ पर्वतं नाम नृपस्यः ॥ रत्नवदित्यर्थः। असंतर्प्या बहून् देवान् नदीपारं च
नृपजेत् ॥ ॥ मनुः ॥ न स्नानमाचरेत्तु स्नानात्तुरो नमस्कारं शि। न वा सोमिः सहजे न विज्ञानेन जलाशये ॥ न स्नानमाचरेत्
कैतिराग प्राप्ता स्नाने निषेधः नित्यस्या प्राप्तात् ॥ नैमिषिकमित्राणां नैमिषः ॥ नैमिषिकानिका स्नाने निषेधः
नित्यस्या यथा ॥ तथा तथैव कार्याणि न कालसु विधीयते ॥ इति दशोक्तेः ॥ आतुरः मानसश्च रोगवान् ॥ ॥ अतएव विष्णु

रत्न
२

वर्मात्रे ॥ नोपेक्षितो व्याधिभारिपुरलोपि भागवत् ॥ महानिशा तु विज्ञेया ॥ अथ संप्रहरद्वयं ॥ तस्यां स्नानं न कर्तव्यं काम्यं नैमि
षिकादृते इति देवलवचनात् ॥ अत्र न वा सोमिः सहेत्यनेन बहु वा सोमिषेण नैमिषेण सत्त्वं प्रतीयते ॥ अमेदं पुनः पुनः
तेन वारुणादिसंक्रान्तादिनिमित्तमेदं प्राप्ता नृकदानानां स्नानं निषिध्यते ॥ किंतु तां विष्णुसंगेन वैदिकं स्नानं विष्णुदिवसे
प्राप्ते पञ्च तीर्थे विधानतः ॥ कृत्वा संकर्षणं कृत्वा हस्तं भद्राश्च भोदिताः ॥ नरः ससत्तयज्ञानां दानं प्राप्नोति दुर्लभं ॥ इति ब्रह्म
पुराणा पुनः संक्रान्ते स्रग्दरं पुनः सरोवरं समुद्ररूपादि तीर्थं नैदादौ तत्र प्रसंगो रभावात् ॥ पुनः पुनरेकदिने पि स्नानं
मिति ॥ ॥ तथा ॥ त्रिगमः ॥ नो वत्तयेत्युनः कर्मतर्पणादिकमन्वयं ॥ काम्यं नैमिषिके हि त्वा एकं त्येकत्र वासरे ॥ व्यापा
ता वा स्रग्मणौ मुदया च कुत्रचित् ॥ तिथौ मुख्येण स्मदा सह दार्ढ्ये कमाचरेत् ॥ अविज्ञाते दुर्गमं तया अनिन्दितं कर्तुं
कतया च ॥ ॥ बोधायनः ॥ सुवतीषु निरुद्धा सुत्रयो वत्सा द्विजातयः ॥ प्रातस्तथा यदुद्धीरं देवर्षिपितृतर्पणं ॥ निरुद्धा च

नदीषु

पिकुबीरवंशताहतत्रमेकतः। तस्मात्पुररुता-सेतु-रूपांश्चपरिवर्जयेत् ॥ उद्धृत्यवमा। नि। एडा-कु। प्यादापत्सुनोसदा।
 निरुद्धासुचमृत्पिण्डा-रूपावुत्रीनघटास्तथा ॥ निरुद्धासुसेतुभिर्धिरुद्धप्रवाहासु। अत्रपररुता। नित्यनेनतन्मृत्कपा
 देरपितथायातवापिपिण्डोद्धारः। अतएवमनुनापिनिपानकर्तुंरित्यवहितं। नतुनिपानस्वामित्इतिर्यथापिदत्ताय
 निपानेषुस्त्रायात्रैवकदाचन। निपानकर्तुःस्त्रात्वादिदुःकृतांशेनलिप्यते ॥ निपनिजलाधारमात्र ॥ ॥ तथाचपात्र
 बल्लभः ॥ पश्चपिण्डाननुद्धृत्यवस्त्रायात्परवारिणि ॥ ॥ योगिप्राप्तवत् ॥ अनुद्धृतेयःस्त्रायात्परकीयजलाशये
 दृष्टातुस्तमदेस्तानकर्तुःपापेनलिप्यते ॥ स्त्रानदानजपोध्यानपिण्डदेवाद्येनतथा। पावनानिमनुष्याणांरुतस्य
 हकर्मणः ॥ ॥ शब्दः ॥ नृणांपापकृतांतीर्थपापस्यशमनभवेत्। यथोक्तफलदंतीर्थवर्षिष्णुत्वात्तन्मृत् ॥ ॥ उद्धार
 परिशिष्ट ॥ यत्रद्वयश्चावणादिसर्वानघोरजस्वलाः। तासुस्त्राननकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाः ॥ ॥ नदीलक्षणांतत्रैव ॥ ॥

राम
 ३२

नानिमनीषिभिः। अष्टादशपुराणानिचरितंराघवस्यच ॥ रामस्यकुरुशाईलधर्मकामार्थसिद्धये। यथोक्तंनारतंवीरपारा
 शर्येणधीमता ॥ वेदार्थसकलंयेषुधर्मशास्त्राण्यप्रनो ॥ ॥ तस्यसंस्कारमाहयमः ॥ श्रुडोप्येवंविधः प्रोक्तोविनामंत्रेण
 संस्तुतः। नकेनचित्समस्तजहंततातप्रजातिः ॥ ॥ ब्रह्मपुराणं ॥ विवाहमात्रंसंस्कारंश्रुडोपिलभतेसदा। मात्रशब्देन
 विवाहेतरसंस्क्रानिवर्तकः। किंतुन्यत्रमंत्रसंस्कारनिषेधपरः। यमवचनेगर्भाधानादिसंस्कारप्रतिपादनात्। इतिश्रुलपा
 णिमहोमहोपाध्यायाः ॥ आर्षक्रमेणसर्वत्रश्रुडावाजसनेयिनेइतिमहाजनपरिगृहीतवचनाद्युद्धेदिविधिनेवकर्मकुर्युः।
 पुराणान्याह ॥ विष्णुपुराणं ॥ अष्टादशपुराणानिपुराणज्ञाःप्रचक्षते। ब्राह्मपात्रंवेत्सुवंचशैवभागवतंतथा ॥ तथाप्य
 त्नांदीयश्चमार्कण्डेयश्चमत्स्यः। आनेयमष्टमश्चैवभविष्यनवमंस्मृतं ॥ दशमंब्रह्मवैवर्तेलेङ्गमेकादशंतथा। वराहहोदश
 वैवस्काद्वारात्रयोदशं ॥ चतुर्दशंवासनकंकोर्मपञ्चदशंतथा। मात्स्यश्चगारुडश्चैवब्रह्माण्डश्चततःपरं ॥ ॥ कौर्म ॥ अन्या

वद्धर्चदिनरत्यर्थः ४

नन्दिकेश्वरपुस्तक-व ३५

सुप्रपुण्ड्रानि निमुनिभिः कथितान्यपि । तानि च नरसिंहं नृणां दित्यकालिकापुराणादीनि ॥ ॥ यत्तु ॥ आद्यमनकुमारो
नृणां नरसिंहं ततः परं । तृतीयं वायवीयं च कुमारैर्गोवभाषितं ॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाच्छ्रीशभा
नारदीयं ततः परं ॥ कापिलं वा मनश्चैव । तथैवो मनसे रितं । ब्रह्माण्डं वा सृणं वा च कालिकाद्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा शास्त्रं
वंसर्वा र्थसाधकं । पाराशरोक्तं सपरं सावीर्यं भागवद्वयं ॥ तेन हि जातिविशेषविहितकर्मैतदसकलस्मात्तत्कर्मणि श्रुदस्याप्य
धिकारः । भावते अहिंसकः शुभाचारो देवताहिजपुजकः । श्रुदो धर्मफलैरिष्टैस्त्वधर्मैरेव मुख्यतः ॥ ॥ अतएव श्रुदो नृणां म
नुः ॥ धर्मो यस्य स तु धर्मज्ञः सतां हृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं न दुष्प्रतिपश्यात् प्राप्नुयति च ॥ येषुतः श्रुदाः स्वधर्मवोदिनो धर्म
प्राप्तिकामास्तैव सिकाचारमनिषिद्धमाश्रितास्तैव दृश्यमाने न मस्कारेतरसंनिरहितं कर्म कुर्वाणानप्युपयोगिनः । ख्यातिभाजश्च
भजंति । एवमेव कुल्लुकमहः ॥ ॥ तथा ॥ धर्मोपदेशं दर्शयन् विप्रान् मम्य कर्तव्यतः । तस्मात्तैव ये तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

श्रुदस्य

राम
४२

दिमन्त्रपरम् ॥ ॥ तथा ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्तवर्जं जनादरेत् । श्रुत्वा न दर्शयन्ताद्वाचकान्नरकं व्रजेत् ॥ ॥ तथा ॥ ग्रंथार्थं तु
व्यमानस्तु समग्रं कुरुशो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु अर्पयन्निधिद्वयं ॥ यत्रैवं वाचयेद्वा जन्मज्ञेयः सात्त्विको हि ज्ञेयः ॥ ॥ तथा ॥ सत्यं
असर्वकर्मणि भक्तिश्च श्रुदोऽसुमन्वितः । सततं प्रजया नस्तु वाचकं श्रुदयानृप ॥ नित्यं नैमित्तिके कार्ये गुरवे च ददत्सदा । यएवं श्रु
पाद्वीरो यज्ञेयः सात्त्विको बुधः ॥ गुरुदेववाचिका यद्वा तिका मधेनु कल्पतरा वा हे अयमेवेत्यस्य श्रुदो मात्रं निश्चये श्रुदस्यैवेत्यनेन
वसिष्ठेन मन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रव्याहृत्यर्थः । परिभाषार्थश्च सतश्चा मन्त्रकर्तृकश्चाहो मादो नादिकर्मसम्बन्धिमन्त्रेणावि
श्रुतस्य ते सन्धोऽयते स्त्रियास्त्वमन्त्रकर्तार्यमन्त्रादिस्त्रियो मता इति श्रुतिरन्ताकरवृत्तदोवायनवचनात् । अनुपनीतस्य श्रुदातिरि
क्ते मन्त्रादिपाठनिषेधमाह ॥ ॥ मनुः ॥ नाभिव्याहारयो दुस्तु स्ववानिनयनादृते । श्रुदो हि समस्तविद्यावद्देवेन जायते ॥ स्ववा
श्रुदं तन्वायते संपाद्यते येन मन्त्रजातेन तत्तेन स्त्री श्रुदानुपनीतानां सर्वकर्मणि दुष्यदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयोजनप्रकाराना

यद्वा स एतेन मंत्रः पठनीयः। मंत्रपाठजन्या दुष्टा सिद्धिस्तु न मस्कारेण ॥ ॥ यथा वृहस्पतिः ॥ शौचं वा स एषु च ध्यामत्यमक्रोधमे
वच। श्रुद्ध कर्म तथा मंत्रो न मस्कारो स्पदर्शितः ॥ एवं मलमासे प्रायश्चित्तमपि निरवकाशे नैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यं विहितत्वा ननु स्थाना
त् प्रणिषिद्धनिषेवनात् ॥ प्रायश्चित्तं मलक्रियते तत्रैव नैमित्तिकमुच्यते। इति वृहस्पत्युक्तेः ॥ अस्म्यच निरवकाशत्वं अनाख्य प्रायश्चित्त
स्य भुञ्जानस्य पापहृदः ॥ तथा वाङ्मिराः ॥ कृतनिःसंशये पापेन भुञ्जानो नुपस्थितः। भुञ्जानो वदयेत्पापमसत्यं संसदिबुवन ॥
अतएव दक्षः ॥ नैमित्तिकानि कार्याणि निषांतंति यथा तथा। तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयत इति ॥ नैमित्तिकानि कार्या
नीति समाना विकराणि निमित्ताद्बुद्धदोषादुःखप्रादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि। नैमित्तिकानि निमित्तसु विहितदोषशान्तिकामनया
क्रियमानानि। तान्येव कार्यानि न कालस्तु विधीयत इति ॥ तदुदगदय। शुक्लपक्षदिनपूर्वमागादिरूपः कालो नानुत्तम्यते। तनेत
द्यतिरिक्तदक्षिणयणादौ निक्षिप्तुमलिस्तुवा दोषांति कर्त्तव्यमिति शांतिकपौष्टिके कल्पतरुः ॥ तथा दत्तनष्टहिरण्यस्यादाने से

यदुःश्रवणादा बद्धदानसपादकत्वात् मलमासे पितृदेयं ॥ प्रसादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत्। अन्यथा स्तेयपुक्तः
हेमदत्ते विनाशितः ॥ ब्राह्मणशास्त्रेन यदि वीरादिना अपहृत्यते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः ॥ युक्तं चेत्तद्वि
त्यनेन पूर्ववचनोपात्तदत्तानुकर्षात् ॥ तथा ॥ तस्मात्सर्वप्राप्तनापात्रे दद्यात्कनकमुसमं। अथात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकात्
वे ॥ अत्र वा न्यथेत्यनेन दाने प्राप्ते अदत्तेति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात्। अतोऽदत्तहेमनाशे पितृवदुत्सृज्य देयमिति मैथिलमतान्तरा सदी
नं वित्तं ॥ ३ ॥ अस्मिन् प्राप्तिपादित विषयमिति स एष स्वरोपि ॥ सांख्ये वागिकास्तु गजवैवांशं को वीर्यं यश्चित्तं सा वरश्चिः।
कामुः अथ सत्यसादनं हिरण्यपुत्रं हिरण्यपुत्रं जन्मपापसमपापानुत्पत्तिका मरुदं प्रसादनं हिरण्यपुत्रं हिरण्यपुत्रं
मिषेदि दक्षिणात् ॥ ॥ वृहस्पतिः ॥ नित्यं नैमित्तिके दुर्गा न्ययतः सन्मलिन्युवे। तीर्थस्नानं गजछायां प्रेतश्चाहृतं ये वच ॥ ती
र्थस्नानमाहृतं अनाहृतं निषेधे स्पष्टं स्यात्तत्त्वात् गजछायापदं तद्विहितकर्मपरं ॥ ॥ गजछायां च वराहपुराणिता ॥ से

३ कलकरत्यः कृतिस्मृतिविरोधरत्यर्थः २

हिकेयो यदा भानुं गमते पर्व सन्धिषु । गच्छेत्तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ अत्र च राहु वै हस्ती भूत्वा चन्द्र मसंगमतीति
 कृतिर्मूलं ॥ सूर्यगामे पि चन्द्र गामे आवश्यकः । इति न मूलमुनि विरोध इति मे धियाः ॥ ॥ तथा च विष्णु वम्भोत्तरे ॥ राहुं प्रतिम
 गवहाक्यं ॥ पर्वकाले तु संप्राप्ते चन्द्रादौ ददियिष्यति । भूमि कौयागतश्चन्द्रं चन्द्रगोर्ध्वं कदाचन ॥ सञ्जीदयिष्यसि यदा तदा भा
 वमवाप्स्यसि । त्वाने जयेतथा हो मे दाने श्राद्धे सुराचने ॥ पुण्यः सकालो न विता नित्यमेवा सुरेश्वर । नित्यमलमासादि प्रतिषिद्ध
 काले पि वस्तुतस्तु सूर्यग्रहोपि साक्षात् कृतिरस्ति ॥ ॥ तथा च समयप्रकाशे ॥ कठवास्मान् ॥ हस्ती वै भूत्वा स्वर्मातुरं सुभिरादि
 त्यन्तमसापि ददातीति अत्र बलपुराणोक्तं गजकाया योगी न गृह्यते ॥ कन्या मलमासे त्रयोदश्यां दिवा या मेव धने रवस्थाने न
 तदसंभवात् ॥ सच योगो मद्यात्रयोदश्यां कुम्भरक्षा य संसितः । भवे मद्यायां संस्थे वराणि न्यर्कं करे स्थिते ॥ करे हस्तायां तु स्थि
 सूर्ये मद्या सुसंस्थे चन्द्रे मद्यात्रयोदश्यां कुम्भरक्षाय संसितो भवति । हस्तावस्थाने च सूर्यस्य कन्या दशांशोत्तरा किञ्चिदधिक

राम
४५

पथा कनकाह्वयस्य के यो यम्यरति युत्पत्त्या यथा कां वनादेरपि पुस्तुरवाच कतानथा त्रापीनि

मघादत्रयोदशांशं यावत् न चानेन कुम्भरक्षाया योगः शक्येति ततः न तु गजकायेति वाच्यं । कुम्भरक्षाया योगस्य गजकाया नवः २
 दिका संज्ञा जाता अत्रेति इत वप्रत्ययेन गजकाया अपि शक्येति तत्वात् । पुस्तुरः कनकाह्वय इति वत् ॥ ॥ अतः कन्य
 चिंतामणौ ॥ कस्मपक्षेत्रयोदश्यां मघासिन्धुः करे रविः । यदा तदा गजकाया श्राद्धे पुण्ये रवाप्यते ॥ न च मद्यात्रयोदश्यामि
 त्यनेनैव सिद्धे मघायां संस्थे शशिनीत्यधिकमिति वाच्यं । मद्यात्रयोदश्यामित्येतावेमात्रोक्तौ तिथेरेकदेशे पि मद्याया
 गे कालांतरयोगः स्यात् । अती मद्यायावत्तमान्त्वात् । मद्यायां संस्थे शशिनीत्यक्तं । तर्हि तदसु किं मद्यात्रयोदश्यामित्य
 मघाप्रदमिति चेन्न ॥ श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं तैर्द्वयैः सुसंचितैः । त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वषा सुख मद्या सुख ॥ इति वत्सपु राणी
 दवचनांतरस्थ विविता कृपा निमित्री भूत मद्यात्रयोदश्यामेव फलातिशयाय कुम्भरक्षाया योगात्तवतीति न निमि
 त्नांतरमिति । इतदर्थमेव हि तात एवोक्तवचने श्राद्धे पुण्ये रवाप्येतदुक्तं । न तु श्राद्धादिति तांतरमिति तथा वाधिकर

एमानायां । काम्योगुणश्रयमाणो नित्यमर्थं विद्वन्मिनिविशितइति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणो नित्यं वसमसाधनकमपां
 णायनं विद्वत्प्रभितिनिदिशतइत्युक्तं ननु गोदोहनप्रणयनानंतरं तेन यदा कन्यादशनं शोपरोक्तं मघात्रयोदशी लाभस्तदा
 परदिने तन्नाभेपिनकुंजरकाययोगः । पूर्वदिनस्य मघात्रयोदशी आहुविधानात् ॥ ॥ तथा गृहपरिशिष्टं ॥ यथास्तं सवि
 तायाति पितरस्तात्रुपासते । तिथिनेम्योपराहो हि स्वयंदत्तः स्वयंभुवा ॥ एतेन कपालाधिकरणेन्यायदुभयदिने मघाहो
 लाभे पूर्वदिनस्य एकोदश्या आहुमिति मैथिलमतमपास्तं ॥ अन्यथा पराहिकपितृकृत्येपिन्यायात् । पूर्वदिनस्य आहु
 प्राप्ते यथास्तमिति वदनमनर्थकस्यात् न चैतद्वदनं न्यायमूलकमिति वाच्यं । उपराहो हि दाति प्रोक्तं हेतुवन्निगदेन पितृ
 कृत्ये तन्मायानवसरात् । तस्मादापराहिकेतद्वशादेवापि शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभुदितोरविः । इत्यपक्षे तिथिर्ग्रा
 ह्या यस्यामस्तमितोरविः ॥ इति विष्णुधर्मांतरवचनादेरव्यवस्था ॥ ॥ तथा बकालमाधवीये व्यासः ॥ द्वितीयादिकपुष्पा

राम
४६

बुद्धीः प्रचोदयात् धर्म्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति ॥ ॥ तथा ब्रह्मगवकीतायां ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति । भ्रातृ
 सर्वभूतानि यं चाकूटानि मायया ॥ ईश्वरो ऽनर्था मी हृद्देशे ऽक्षः करणो भ्रामयन् तत्तत्कर्मप्रवर्तयन् यत्राकूटानि दारुमयं तत्र
 ल्यशरीरां कूटानि भूतानि प्राणिनो देहानि मानि नो जीवानि तियावत् मायया अघटनघटनपटीयस्यानि जगत्या तथा च
 श्रुतश्चतुराणामंत्रः ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरस्थो । कस्माच्चक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतः के
 वलो निर्गुणः ॥ ॥ भागवते ॥ यथा दारुमयी घोषि नृत्यते कूटके कथा । एवमीश्वरतत्रो यमीदृते मुखदुःखयोः ॥ ॥ मदन
 पारिजाते सम्वर्तः ॥ बलवान् पुण्डरीकाक्ष उपावृत्तमप्रशांतये । ब्रह्मवच्च सकामार्थप्राप्तः सन्ध्यामुपास्महे ॥ इत्येकत्वात्तु संकल्पं
 कुराणां दायापानिवा । वधानं मुत्थतायेस्तु गृहे वा मकरस्थितेः ॥ ॥ नृपुः ॥ धारयुते न तोये न सन्ध्याया मिद्विगहिता । नद्याती
 ये कूदे वापि भाजनेष्टुणमयेपि वा ॥ औदुम्बरवृक्षौ वस्ते राजते दारुसमवे । अथवा मदस्तेन सन्ध्यायास्तं समाचरेत् ॥ वानह

स्तेजलं कृत्वा इत्यादिनां वामहस्तनिषेधस्तु पात्रांतरसम्रावविषयः ॥ उपासनविधिः कूर्मपुराणे ॥ प्राक्कृतेषु ततः
 स्थित्वा दर्भेषु समहितः ॥ प्राणायासमत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपासते ॥ प्राणायासस्य संप्रोक्ष्य चैनादेव तेन च ॥ प्राक्कृते
 पुष्पागेषु कुशेषु अर्चयेनादेव तेन आपो हि सा दिव्येण ॥ ॥ इहस्पतिः ॥ ब्रह्ममनं नियम्या सुसृज्वा चर्षादिकं तथा ॥ सा
 त्रिमीलितं ह्यश्रीं प्राणायासं समाचरेत् ॥ ॥ छन्दोगपरिशिष्टं ॥ भूराद्यास्तिस्र्यवेतामेवाव्याहृतयोः व्ययाः ॥ महा-
 व्यनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥ आपो ज्योतीरसो भूतं प्रलभ्य भुवस्वरिति शिरः प्रति ॥ प्रतीकं प्राणवमं ते च शिरस्त-
 था ॥ इता इतां स हानेन तथेति दर्शयिः सह ॥ विज्ञेयं दायतः प्राणः प्राणायासः स उच्यते ॥ अव्ययं अव्ययं फलदा मोक्षदा
 इत्यर्थः ॥ शिरो मंत्रं छन्दो ब्रह्म पदं नेकुंति तत्र ॥ षोडशाक्षरं देव्या गायत्र्या सुशिरः स्मृतमिति योगिया जवल्क्य विरो-
 धात् ॥ आद्यंतयो रकारमादाय षोडशसंख्या पूरणं ॥ छन्दो ब्रह्मि रार्धत्वेन मुच्यते ॥ प्रतिप्रतीकं भूरादिप्रतिभागं ॥ इताः

राम ४७

सांख्यतत्त्वस्थानं कुर्यात्प्रांजलिबानतः ॥ उर्ध्वाकुसुममध्याक्रेतथा सूर्यस्य दर्शनात् ॥ तेन प्रातः सायं रुतांजलिस्मध्या-
 क्रे ॥ ॥ इति त्वर्थः ॥ ॥ अथादिकमः ह व्यासः ॥ उन्नत्यंजातवेदेति अग्निः प्रकृत्र उच्यते ॥ छन्दोगायत्रमेवास्म सूर्यो दे-
 वतमेव च ॥ अग्निहोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ चित्रं देवेति हि अद्वयमग्निः कौ स उदाहृतः ॥ त्रिष्टुप् छन्दो देवतश्च ॥
 सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः ॥ अग्निहोम उपस्थाने विनियोगस्तथैव विधिः ॥ अत्र विनियोगद्वयं अग्निहोमे सूर्यापस्थाने चेति
 प्रतीयते ॥ सवितर्यपस्थानं नामा वसुण इत्याद्युपजायते वसं त्रेण तिस्रवेणोपस्थानं उक्ता गोमिलेनाग्निस्तृष्यत्वित्या-
 दिना तर्पणमभिधाय तत उपस्थानं गायत्र्या अक्षरात्तादी न जप्त्वा इति सूत्रांतरेण गायत्री जप रूपोपस्थानमुक्तं ॥ त-
 तश्च छन्दोगा नोपजायते त्वं तमुपस्थानं ततस्तर्पणं विकारेनर्पणं विधाय गायत्री जपं कुर्यात् ॥ ॥ ब्राह्मणसर्व-
 त्वेशं योगिया तवल्क्य ॥ प्राणवो भुवस्व आरु निह दया रयः ॥ त्रिराहृत्या ततः पञ्चदशं शुद्धं देवतं ॥ विनियोगा-

व्याहाराद्यजेदत्र पूजापरत्वं यमः ॥ गवाङ्गिकं देवपूजावेदाभ्यासः सरिस्त्रवः । नारायं त्याग्युपापानिमहापातकजात्यपि ॥
 रात्रवर्म्मविस्मृतिना रदवाक्यं ॥ अकृत्वा देवकार्याणि न कुर्वीतात्मसत्क्रियां । संतुष्टाश्च दामा युक्ता भवेयुरविकल्पाः ॥
 अविकल्पा आत्मकायाकारिणः ॥ ॥ देवीपुराणे ॥ देवसंस्तुतिविहीनं तु न पात्रं कारयेत्कचित् ॥ ॥ स्मृतिः ॥ तृप्तिताः पु
 शो वदोः कन्यकाश्च रजस्वलाः । देवताश्च सन्निर्माल्या हन्ति पुण्यं पुरा कृतं ॥ ॥ गौतमः ॥ रात्रावुदशुखः कुर्याद्देवकार्यं
 स देवहि । शिवार्चनं सदा येषु विः कुर्यादुदशुखः ॥ ये तु ॥ परा रोपित हृत्सेम्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् । अविताप्यवत
 स्पेव निष्पलं तस्य पूजनं ॥ तत्र द्विजेतरपरः । द्विजस्तु गोवः पुष्पाणि सर्वतः स्ववदा हरेदितिया जवल्कावचनात् ॥ देवता
 र्थं कुसुमस्य मलयमनुरववीत् । इत्यादिवचना जगोऽर्चयेत्तुला मेवा सिता र्थं वने स्पतीनां पुष्पा सुरभी निस्वरदा ददीत
 फलानि च परिहृतिता नो भिति गौतम वचनाच्च विरोधो ज्ञेयः । एवमुग्रगन्धी न्यगन्धी नि कुसुमानि नादापयेत् । अन्या

राम
 ५७

यत न जातानि कण्टकी नितये वचेति विस्मृधर्मी त्ररोक्ता न्यायत न जातानीत्यपि द्विजोतरपरं ॥ तृणं वा यदि वा काष्ठं पु
 ष्पं वा यदि वा फलं । अथ यच्छते गृहानो हस्त छेदनमर्हतीति स्मृतेः ॥ देवोपरि हृतं मस्तकोपरि हृतं मधो वस्त्रं तमन्तर्जल
 प्रक्षालितं पुष्पं शुद्धं मिति हरिभक्तिनामके ग्रंथे ॥ अभिवाद्याभिवादक करस्थं च पुष्पं प्रोक्षणात्कर्मण्यपि मितिकञ्चित्
 अतएव तयो रभिवाद न निषेध मोहवोधा यतः ॥ समिद्धां पुष्पा र्थं हस्तो नाभिवादयेत् । यश्चाप्येवं मुक्तं इति एवं युक्तं समि
 दादियुक्तं ॥ ॥ लघुहारीतः ॥ जपयत्तस्थलस्थं च समित्युष्ण कुशो नृति सान् । दंतकाष्ठं च नै संवदहं तत्राभिवादयेत् ॥
 अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शंखलिखितौ ॥ न पुष्पास्तपाणिनां शुचिर्न जपत्र देवपितृ कार्यं कुर्वन्निति ॥ अक्षता यदाः ।
 अक्षता सुयवाः प्रोक्ता ब्रह्माधाना भवति हि । इति महारायणहतात् ॥ ॥ अतएवामरसिंहः ॥ धाना बृहस्पदा सिधः ।
 आगमने तु वसिष्ठः ॥ जपकात्वेन नापेन होम पूजादिकेषु योऽप्येव वराक्तेषु यथा गच्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिवाद्यत तो

तथा च गोभिलपादस्वरूपः कर्मणः कालपरिभाषायां उदगमने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्तनादङ्कः कालं विद्यादिति ॥
 उदगमने आप्त्यमात्रे पक्षे पुण्याह इति सूत्राभ्यां वासरस्य पुण्यत्वमुक्तं ॥ अथ विहितक्रियासाध्यो धर्मः पुंसो गुणो यतः प्रति
 सिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्मो उच्यते ॥ इति तार्किकैरनिहितं ॥ चिरकृत्रसंफलो यानं न कर्मातिशयं विना ॥ इत्यनेन का
 म्यस्थलेऽप्येव शक्तिकल्पनादवश्यं कल्पे अन्यत्रापि स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्वे विस्तृतिभासिनः ॥ ममकालाग्नि संयोगभाति
 त्वात् प्रतिपन्नवदिति स्थालीपुलाकन्यायेन वैदिकलिङ्गत्वावच्छेदेनापूर्वशक्तिकल्पना प्रतिपन्नहस्तमर्दनादिना स्फुर
 दितत्वेन तान् कार्यनियोगात् पूर्वशब्दे रुच्यमानो धात्वर्थसाध्यस्वर्गादिफलसाधना नुगुणो धर्म इति प्राप्ता करारण्यनिहि
 तं ॥ तत्कथमङ्कः पुण्यत्वमिति चेत्तु न कयो ग्ये भाक्ता यं पुण्यः शब्दः ॥ तथा च भट्टवार्तिकं ॥ उच्यक्रिया गुणादीनां ध
 र्मत्वं स्थापयिष्यते ॥ तेषां मैत्रियकत्वेन न तादृशेण धर्मता ॥ श्रेयः साधनतात्वेन नित्यं वेदात्पृथगीयते ॥ तादृशेण तु व
 नापूर्वादि रूपधर्मैर्नित्यैः ॥

राम
 ६१

र्मत्वं तस्मान्नैन्द्रियगोचरे ॥ इति तच्च पुण्यत्वं यथारिक्तादिदोषरहितत्वं शोभनचान्द्रादित्वं च ॥ तथा मालिस्तुवादिदोषर
 हितत्वमपि ॥ तथा चरत्नाकरादि हतन्यायवत्तुवाक्यं पुण्येऽशुद्धे तच्च मालिस्तुवगुरुशुक्रवात्यवाङ्मसमयसिद्धमकरान्यत
 म्भुक्तमित्यतिपूर्वराश्यनायातातिवारिगुरुवत्सरपूर्वराशि संगमिष्यमानातिवारिगुरुपक्षत्रयवक्रिगुरुकाष्ठाविंशतिवा
 सरकपायधुततदुत्तरसप्ताहसिंहादिभ्यगुर्वादिभ्योषादिमासचतुष्टयान्यतमेकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृत्ताकालि
 कवृद्धात्रैकैत्रिसप्तान्यतमदिनादिनिषिद्धसमयान्यतमत्वमिति ॥ एषु प्रमाणैर्दृष्ट्यामः ॥ अत्र न व्यवर्द्धमानः ॥ एकद्वित्रित
 दधिकान्यतमदिनाकालिकवृद्धात्रैकैत्रिसप्ताहेश्वरउत्तरदिनत्वस्य पूर्वदिननिरूप्यत्वात् ॥ उत्तरत्वपूर्वद्वयोर्विरुद्धतया ना
 नान्वादर्थतोऽपि मदिनादित्वेन विरिति ॥ वमिश्रेणानिहितं न वैकमेकदिनं वृद्धावच्छेदानवच्छेदान्यामिन्नमिति वाच्यं ॥ वि
 शेषभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाविषात्रमिदात् ॥ अन्यथा शाखावच्छिन्नवृक्षाभूत्वावच्छिन्नवृक्षमैदेन

अथोन्माभावस्याप्याप्यवृत्तित्वप्रसंगादित्याह । तत्र हृदिदितोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे हृदिदिनस्य कर्माहतास्या
 तस्माद्विशेषायावृष्टेरेवोत्तरत्वं ननु तदवच्छेदकदिनस्यापीति । तेन एकस्मिन्दिने हृद्यात्तदिनमात्रत्यागः । द्वितीयदि
 नादौ तु अंतिमदिनमादाय अहसप्ताहयोः त्यागः ॥ तथा च व्यासः ॥ नो संव्यागर्जितेषां कुर्वतो पनयनं बुधाः । न च विद्या
 रथा कालवृद्धा वा सप्तवासरान् ॥ अत्र हृद्यत्तरमेव सप्ताहस्य त्यागः ॥ अतो दिने केन दिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयं । तृ
 तीयेन तु सप्ताहस्य जेदा कालवर्षणे ॥ इति न्यायपरत्नपरिगृहीतवाक्येपि दिनेन दिनस्य त्रयवर्षणेनेति । एवं द्वितीयेनेत्यादौ
 ज्ञेयं ॥ अतएव न्यायपरत्नेपि हृद्यत्तरत्वं मुक्तं न तु हृदियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एकादिदिनवृत्तत्वं विशेषणं । दिनाल्यत्वं
 वृत्तत्वं तापनार्थमिति श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ॥ अकालिकी हृदि सवेक्ष्य गता पदनगले कुम्भमात्मनि च नृणां शौर्यवतं वा
 पिशुभाभिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्यात् ॥ ॥ योगेश्वरः ॥ वतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रप्राणौ समुत्थिते । अकालवृ

राम
 ६२

तु न सीदति रेकेण पूजयेत् । न तुलस्या विनायकमिति वचनात् ॥ ॥ तत्र बाहने विशेषमाह मत्स्यपुराणं ॥ विनायकं
 तथा दुर्गां वा युष्माकां मे वच । आवाहयेद्वा हृदि निस्तयेद्वा श्चि कुमारकौ ॥ ॥ ततो दुर्गापूजनं ॥ भविष्यपुराणे ॥ चंद
 नेन विलिप्तायां मणिशोभफलं लभेत् । विलिप्य हस्मा गुरुणा वा जपेय फलं लभेत् ॥ ॥ भविष्ये ॥ मल्लिका मुत्पलं व
 न्यं शमी पुष्पा गवंपकं । अशोकं कर्णिकारं च डोण पुष्पं विशेषतः ॥ करवीरं शमी पुष्पं कुंकुमं नाग केशरं । यः प्रयच्छति
 पुष्पा र्थं पुष्पाणि तां निभारत ॥ चण्डिकाये न रश्मि सो भक्तिश्च ह्यसमन्वितः । सकामान् रविलाभ्या प्यचण्डिकां नुवरो भवे
 त् ॥ ॥ मंजरीभिः कुशानां च विल्य पत्रैश्च शोभितैः । उक्ता नुक्ते स्यात् सर्वं जलस्थल समुद्रैः ॥ पत्रैः पुष्पैः
 च विभूषयेत् शुभैः । मुकुलैर्चा च ये देवीं मय कन निवेदयेत् ॥ फलं न तद्विदुः को भ्या प क मपि त्यजत् ।
 भक्तिशो

उगुलुविशेषः । कादिविदुमित्यर्थः । यथा कालोपहृत्यते

विलम्ब
शोभयेत्
येन

॥ यफलं प्राप्य दुर्गा लोके महीयते ॥ विलम्बे पितृयुगः ॥ सह स्मागुरु रूपेण धूपिना सर्वमंगला ॥
॥ संयथा निरिवकां चनं ॥ सह स्मागुरु रूपेण सह स्मागुरु सहितं सधृतं महिषारूपं गुणु विलम्बतमं
॥ धृतं प्रदीपदानेन बाणिकां पूजयेन्नरः ॥ सोऽथ मेव फलं प्राप्य दुर्गा लोके महीयते ॥ तैलप्रदीपदाने
न पूजयित्वा ॥ वाणिकां ॥ वाजपेयफलं प्राप्य मोदते किन्नरैः सह ॥ तैलं तिलभवं ॥ ॥ भविष्ये ॥ अर्कपुष्पसहस्रेण
करवीरं दिक्षिष्यते ॥ करवीरसमासे या नाती वकुलपाठलाः ॥ कुन्दमन्दारकुसुमं सितपञ्चतन्ममं ॥ नागचंपक
पुन्नागवुस्तुरास्तमाः स्मृताः ॥ ॥ तथा ॥ केतकीयातिमुक्तं कुन्दोपुष्पीमन्दंतिका ॥ शिरीषसर्जवन्धूककुसु
मानि विवर्जयेत् ॥ मुरुलैर्न च ये देवमपकं न निवेदयेत् ॥ फलकस्थितविंशत्यन्त्या कसपित्यजेत् ॥ अलाभेन तु
पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् ॥ विलम्बपत्रैरखण्डैस्तु यो दुर्गा पूजयेत्स कृतः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्गा लोके मही

राम
६३

हिंजानीयान् पावत्रसूष्यते हरिः ॥ अतया वद्विष्णुमहोत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुणपूर्णिमेति व्याख्याति
व ॥ ॥ भोजदेवव्यवहारसमुच्चयश्च करसमुच्चयेषु ॥ पौषादिवतुरो मासान्ते यादृच्छिरकालजो ॥ व्रतयज्ञादिकंतत्र वर्जये
त्सप्तवासमान् ॥ मागोन्मासात्पुनरिति मुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाः ॥ चैत्रयावत्पक्षमा विदौनेति कालं वदन्ति ॥ नाडीजंघः सुर
गुरुमुनिर्वक्त्रिहृष्टैरकालो मासावेतावद्युभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः ॥ अत्र गजित इति आकालिकी दृष्टिमवेक्ष्य इत्या
दिपदप्रवणत्वं व्रते हि न सर्वसंख्यायां वा रिदोयदि गौर्जति ॥ तदिदं स्यादनव्यायो व्रतं तत्र नकारयेदिति हारीतवचन
सर्वपदमपि कारणतायादृक्त्वेन परसंख्यायां वर्जकं ॥ अन्यथा संक्रान्तिवर्तिमित्रत्वेन परसंख्यायां गजितत्वे पितृदिन
स्यानव्याप्यत्वापत्तेः ॥ मागोदित्युक्तं पक्षमा नानि विदौ पौषादीत्यनेनेकवाक्यत्वात् ॥ एतेन पूर्वदिवसे व्रतस्य सायं संख्या
गजितेपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिंत्यं ॥ वासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र दक्षवाल्मीकि शिष्या इति जीमूतवाहनः ॥

पठति । एतानि यत्कर्मार्त्त एतत्पठिता मणौ च ॥ एवं पक्षत्रये व्यवस्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेना-
यः दक्षः श्रेयान् तद्देवस्य पक्षद्वयमापदस्य तापविषयं एव मन्यवापि ॥ ॥ अतएव राजमार्त्त एते उक्तो निष्प्रतिषिद्धानि
पुनः संभावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि कृतिवाक्यानि कोविदैः ॥ इति शेषवराणो सीमां स्थानीह । कोविदैरिति ह्यस्य-
विंता मणौ पाठः ॥ यद्वा ॥ स्य ह्यस्य तु विवेर्वा न्यैरुपसंहारसंभवः । इति न्यायेन दोषातिशयाय एव सा मान्यनिषेवे विशेष-
निषेवः ॥ ॥ अत्रापि विशेष उक्तो वाचस्पतिना ॥ इतिः करोति दोषं तावन्नुकालसंभवात्तः । यावन्नभवति यानेन वा-
शुचराणां कितावमुवा ॥ ॥ काश्यपः ॥ अक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीवमान् शुक्रोक्तगः सुरवरैकगुरुश्च तिहे । नारभ्यते
वृत्तविवाहगृहप्रतिष्ठाक्षौरादिकर्मगमनागमनं वीरैः ॥ अक्षैकमन्दिरगताविति विशिष्टनपृथक् ॥ ॥ तथा च ॥
एकराशिगतौ स्यातामेकक्षविषये यदि । गुर्वदित्येतदा न्याया यतो ह्यहदिका क्रिया ॥ ॥ वातुर्मास्यवनेतुप्रति

राम
६३

यने । अष्टावकारिकेलं च खर्जरं बीजपरकं ॥ यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति परंपदं ॥ ॥ ततः शिवपूजा ॥ नविष्ये ॥
चन्दनाद्यागुरौ तोयं पुष्पमक्षगुणानृप । ह्यस्मागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत् ॥ ॥ नविष्ये ॥ अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः
करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यो विल्वपत्रं विशिष्यते ॥ ॥ तथा ॥ करवीरसमाते याजाती वकुलपादलाः । श्वेतस-
न्दारकुसुमं चेतपसं च तत्समं ॥ नागचंपकपुनागाधुस्तूरकसमाः स्मृताः ॥ ॥ तथा ॥ केतकीचातिमुक्तं वकुन्दोपशीमं द-
तिका । शिरीषसर्जं वल्ककुसुमानि विवर्जयेत् ॥ मुकुलेनार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् । फलं कथितं विद्वच्चयत्नोत्प-
पित्यजेत् ॥ अलं जनुपुष्पानां पत्राण्यपि निवेदयेत् । विल्वपत्रैरखण्डैस्तु यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः ।
शिवलोकमहीयते ॥ ॥ लिंगपुराणे ॥ पुण्ड्रं पुतसंयुक्तं शिवेयश्च निवेदयेत् । तदलोकमवाप्नोति गाणपत्यं च दि-
दति ॥ ॥ नविष्यपत्तणे ॥ दक्षिणं पुतसंयुक्तं दद्याद्विल्वमथापि वा । अग्निहोमस्य यत्तस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ दक्षिणं क-

कीदृदिदमित्यर्थः ५

यत्तपक्रमित्यर्थः ४

पितृं विल्वं विल्वफलं ॥ घृतदीपप्रदानेन शिवायशतयोजनं ॥ विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभं ॥ ॥ शिवपुराणे ॥
 घृतेन तिलतेलेन तथा चैवोषधीरसैः ॥ दीपं पुज्वा ल्य देवेशे भक्त्या सकृत्तिमाप्नुयात् ॥ ओषधयः सर्षपाद्याः ॥ गुडखण्डघृतानां
 च भक्षणाश्च निवेदने ॥ घृतेन पविता नां च तेषां शतगुणं फलं ॥ मातुलुङ्गफलानि सुपक्वानि निवेदयेत् ॥ शिवाय यत्क
 लंतस्य सैव क्षाणां निवेदनं ॥ ॥ अथ पाश्चिंवल्लिङ्गप्रजाविधिः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ हरो महेश्वरश्चैव मूलपाणिः पिता ह्यकापः
 शुभपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥ मृत्तिकाप्रदणौ चैव घटने च प्रतिष्ठने ॥ आवाहने च सपने पूजने च विसर्जने ॥ हरा
 दो निबना मानि महादेवानि कीर्तयेत् ॥ ॥ न विष्णो ॥ ॥ न महायशसि मूर्तये नमः ॥ ॥ न वायजल मूर्तये नमः ॥ ॥ न रुद्राया
 नि मूर्तये नमः ॥ ॥ न उग्राय वायु मूर्तये नमः ॥ ॥ न भीमाया काश मूर्तये नमः ॥ ॥ न पशुपतये यजमान मूर्तये नमः ॥ ॥ न महादेवाय सोम
 मूर्तये नमः ॥ ॥ न ईशनाय सूर्य मूर्तये नमः ॥ ॥ मूर्तयोः ह्यो हरस्येतत्पूर्वादि क्रमयोगतः ॥ आदेयताः प्रपन्नास्तु वेषां लिङ्गे शि

राम
६४

प्रसवमाह ॥ महाभारते ॥ वातुर्मास्यवतारं भक्त्यगे पियुरौक्यौ ॥ खण्डे वापि तियौ कुर्यादेवमेव समापनं ॥ ॥ व
 राहपुराणे ॥ आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यां मया पिवा ॥ वातुर्मास्यवतारं न कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अमावे तु तुला
 कर्कटसंक्रमेण नियमं वृत्ति ॥ कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विविक्तमापयेत् ॥ ॥ महाभारते ॥ चतुर्धा पिहितं श्रीसंवातुर्मा
 स्यवतनरः ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तुद्वादश्यां तत्समापयेत् ॥ अत्रद्वादश्यां यत्समापनमुक्तं ॥ द्वादश्यां मां रभपक्षे नियतं
 कर्कटसंक्रमे तुलाकारं भयोस्तु वृश्चिकार्कहरे रत्न्यानेति तद्विषयं च अन्यथा तुला कर्कटसमापने कर्कटारक्षसां वातुर्मा
 स्यत्वानुपपत्तेः ॥ अतएव पौर्णमास्यां रभपक्षे तत्रैव समापनमुक्तं ॥ ॥ तथा च मत्स्यपुराणे ॥ आषाढादिचतुर्मासंप्रातः
 स्नायी नवेन्नरः ॥ विप्रस्यो भोजनं दत्वा कार्तिक्या गोपदो भवेत् ॥ ॥ अतएव मन्वाना हसनं कुमारः ॥ इदं वृत्तमया देवगृ
 हीतं पुरतस्तव ॥ निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्नचित्तविकेशव ॥ गृहीते स्मिन्वृत्ते देवयज्ञस्य सौम्येत्सहं ॥ तन्मे भवतु संस्त

त्वत्त्वसादाजनार्दन ॥ समाप्तेनुरदं वतं मया देवकृतं पीत्यै तव प्रभो ॥ नूनं संपूर्णताया तु त्वत्त्वसादाजनार्दन ॥ तु
 लार्कमात्रे प्येवं कर्तव्यं ॥ ॥ वर्षकृतेनारदीयं ॥ अत्र तेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियं ॥ तिर्यग्यो निमवाप्नोति सर्वधर्म
 वहिस्ततः ॥ वृत्तोपवासनियमैः कार्तिकेयस्य गच्छति ॥ देवो वै मानिको भूत्वा मयातिपरमांगतिं ॥ ॥ गोविन्दमानसो
 ज्ञासे नारदीय ॥ नमास्त्यं नक्षयेन्मासं न कौर्म नान्य देवहि ॥ वाणालो जायते राजन् कार्तिकेयं स सेवनात् ॥ अमासा
 शा भवेद्यस्तु गां दद्याच्च दक्षिणां ॥ ॥ तथा ॥ नित्यस्नाने हविर्दद्यान्निःस्रेहे सर्पिः शक्रवः ॥ नित्यस्नाने प्रातः स्नाने सर्पिः श
 क्रवो दक्षिणा देया ॥ ॥ तथा ॥ आमिषस्य परित्यागं सदेत्साकपिलाश्रुते ॥ ॥ तथा ॥ एकांतरे त्वजा देया फलानि ॥ राम
 हारे तु शालयः ॥ शाकाकारे च तदद्यात्प्रात्रं राजतमेव हि ॥ सर्वेषामप्युलाने तु यथोक्तं करणं दिना ॥ विप्रवाक्यान्
 योऽसुभुवतस्पायापलक्षणां ॥ तथा विप्ररतौ यस्तु गृह्णाति सनुजः शुभे ॥ अदत्त्वा दक्षिणा योऽपि सयाति नरकं क्वं ॥ ६४

वं यजेत् ॥ शिवमिति नमः ॥ शिवायेति मंत्रेण लिंगं शिवं पूजयेत् ॥ ततः वामावर्त्तेन मूर्त्तीरपि पूजयेदिति वाक्यार्थः ॥ अत्राये
 पूजानिषेधात् ॥ देवायेत्यस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैरित्यागमोक्तं स्पष्टं विषयः ॥ किं त्वन्निधानप्रसिद्धप्राचीयाख्या सतद
 तु सारादेव पूर्वाधानेयं ता पूजा सहेतुकनिषेधस्तु ॥ ॥ रुद्रयामले ॥ न प्राचीमग्नतः शंभोर्त्रो दीर्घाक्षि संश्रितां ॥ न प्रती
 चीयतः पुरुमतो दक्ष्य समाश्रयेत् ॥ यजमानः शंभोः प्राचीमवस्थिताय न समाश्रयेत् ॥ शंभोजंगत्संहारकस्याग्नतः सांमुख्य
 त् ॥ पश्चवक्त्रपक्षे प्राधानं वक्त्रप्राच्यवस्थितं ॥ एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा ॥ ॥ तदुपमाह आदित्यपुराणं ॥ सौम्यं मौली नुभृश्र
 स मेकवक्त्रं चतुर्भुजं ॥ शूलपकजहस्तं वरदाभयपाणिकं ॥ आयतासंयुक्ताकारं सर्वभरणभूषितं ॥ शिवरूपं पृथक् कुर्यात्
 प्रासादे बाष्पनिन्दितं ॥ ॥ न विषे ॥ यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं सर्वयेह भवेदिकं ॥ इदं वचनं वा न श्रामात्रं ते रुद्रो निजो यते ॥
 शिवधर्म ॥ बालुका निव लिङ्गानि पार्थिवानि वकारयेत् ॥ सहस्रं नानातो निलभते बांक्षितं फलं ॥ ॥ अथ विष्णुपूजनं ॥

आचारविंतामणौ ॥ षोडशोपचाराः ॥ आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं । मधुपर्कचमस्नानवसनानुराणा निच ॥ गंध
 पुष्पोद्भूतदीपौ नैवेद्यं चन्दनं तथा ॥ ॥ कालिकापुराणे ॥ आसनं प्रथमं दद्यात्पौष्पं चारुमेव वा ॥ ॥ पुष्पचमारे ॥ अर्घ्यपा
 द्याचमनकमधुपर्कचमनान्यपि । गन्धादयो नैवेद्यांता उपचारादशेव तु ॥ गन्धादयो नैवेद्यांता पूजापञ्चोपचारिका । म
 धुपर्कस्य त्रस्तानीयेति पठित्वा व्यवहरति ॥ ॥ कालिकापुराणे ॥ पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् । तत्रैरासनर्प
 त्रेण शंखेनाथप्रदापयेत् ॥ कुशपुष्पाक्षतैश्चापि सिद्धार्थैश्चन्दनैस्तथा । तोयेर्गन्धैर्घृतैश्च दद्यात्तुमिदमेव ॥ अ
 मृतीकरां कुशान्मलिनं वेनुमुद्रया । तथा स्वमेवाद्यापात्रे स्रग्धामंत्रं जपेत् ॥ ततो येः सेवयेच्छीर्षं गुन्धपुष्पादिकं तो
 या । नदद्यात्तस्मात्तथा शंखतोये विचक्षणः ॥ उदकं दीयते यत्र तस्य सन्नं फेनवर्जितं । आचमनाये देवभ्यस्तदाचमनमु
 च्यते ॥ यथा तथा मुंगं वैश्वप्रसूनैः फेनवर्जितैः । तत्रैजसेन पात्रेण शंखेनाथप्रदापयेत् ॥ स्वर्त्सरत्नोदकं स्नाने कर्ष

पुथे १

राम
६५

विप्रवाक्यमस्ति डावधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिदुत्वायायं ॥ ॥ तथा ॥ निःपावान् राजमाषांश्च सुप्रे देवे
 जनार्दने । यो न भयति राजेन्द्रवाणालादाधिको हि सः ॥ कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निःपावान् सु
 निशार्दूलयावदाहूतनारकी ॥ कदेनानि पटोला निवृत्ता कसुदिता निव । तस्य जेत् कार्तिके मासि यावदाहूतना
 रकी ॥ एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्रे देवे जनार्दने । मन्त्रं न्याजिनं पुण्यं ददते नात्र मन्त्रा एव ॥ निःपावः स्मिन् शि
 विविनिवर्षस्य ॥ निःपावः शिम्बि मन्त्राणां दक्षिणदेशे प्रसिद्धरति कल्पतरुः ॥ पटोला निफला निश्चन्य
 त्रपटोलसिक्ककः पटुरित्यमरसिंहेन पुंमिनिर्दिष्टः ॥ केचित्कउम्बानीति पठन्ति कलम्बीति प्रसिद्धा निवद्या
 र्ख्यातिव । यद्यपि नवद्वयभोजनरूपेण विन्यसात्तुलागतिवा भक्षयेदिति हारी नेन सामान्यतः कदम्बनिमि
 त्तं ॥ तथा पत्राधिकरोषाय पुनर्विधिः । मातुलुगं वीजपुरमिति कल्पतरुः ॥ ॥ महाभारते न भोगादीनुपक

दिने

म्य ॥ एतैरप्येवराजैः पुत्राणां संनभक्षितं । सादरं कौमुदे मामिततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥ कौमुदंतु विशेषेण शुक्लपद्मं नराविप ।
वज्रयेत्सर्वमांसा निधम्मी सत्रविधीयते ॥ कौमुदं कार्त्तिकं ॥ ॥ वसपुराणं कार्त्तिकमधिकृत्य ॥ एकादश्यादिति धिपुता सुपश्च
सुराविष्णु । दिने च स्वातंत्र्यां तला सुनदीषु च ॥ वज्रितं वा तद्यादि सामां सभक्षणमेव च । मां सभक्षण निषेधे कार्त्तिके मासत
कुक्षपक्षतयश्च दिना निराकाशकृते दान्याप्य भारतस्याद्वा बोध्यानि ॥ विद्यापतिरुत वर्षरुत्येकृत्य कृत्य कल्पलतायाश्च गार्ग्यः
ज्योतिष्ये वा लेभुके दुर्द्धराहा मंगलं प्रतिष्ठां वा तवत्सु र्यादिति मङ्गलं ॥ विवाहादिखानं प्रवक्ष्यामि ॥ ॥ राज
घातं एते हारीतः ॥ यात्रादुर्द्धराहा विवाहं कृति विरह विधिं ग्रामसंघप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्यं सुरवनभवनारंभं विद्यापुदानं ।
मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये मृत्युस्ते वाश्च सिंहे पुरुदिन करयो रेकरा शिस्तयोश्च ॥ सिंहे पुरे ।
दिन करयोः सिंहे पुरे रवौ च । एकरा शिस्तयोश्च पत्रयोरेव ते वाश्च सिंहे रत्यत्र ते वां हरी ज्ये रतिपाठांतरा । हरी ज्ये

राम
६५

रायं चिवा मिते । नैजसैः कां स्पया वैर्वा शं खे वां त त्रिवेदयेत् ॥ ॥ स्कान्दे ॥ दक्षिणा वर्त्तनी यै शं खं स्पतो येन यो ब्रूये
द्विं । सप्तजन्मकृतं पापं तत्सा देव वश्यति ॥ ॥ वराहपुराणे ॥ संस्मृतः कीर्त्तितो वापि दहः सृष्टोपि वा प्रिये । पुण्य
निभग वज्र तैः कदा एतलोपि दह दह्यते ॥ एतद्वा त्वा तु विद्वद्भिः पूजनी योजनाद्देवः । वेदोक्त विधिना भुङ्क्ते आगमोक्तेन वा सुधीः ॥
सुधीरिति पृथिव्याः सन्धीधनं ॥ ॥ तथा ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु सजावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत वाज्यनः कायकर्म
भिः ॥ ॥ अथ गिरमौ ॥ सर्वेषां प्रशक्तोपि व्यापत्रिमिषमश्नुत । पुनस्तपस्वी नवतिपंक्ति पावनपावनाः ॥ ॥ विष्णुपुरा
णे ॥ गत्वा गत्वा निवर्त्तते ब्रह्मसूया द्वयोश्च हाः । अद्यापि न निवर्त्तते द्वादशाश्वद्वितकरः ॥ द्वादशाश्वरं तु नमो न
मदते वा सुदेवाय ॥ ॥ नरसिंहपुराणे ॥ अस्मात्सरेण स देवेशं नरसिंहं सुनामयं । गन्धर्वादिना नित्यं सद्यो यद
र्चितं नरः ॥ ॥ तथा ॥ गन्धर्वादि सकल मनैर्नैव निवेदयेत् । अनेन तु नमो नारायणाय दत्तयेन अस्मात्सरेण

मंत्रस्य अघिर्त्रा रायणः स्वयं । इन्द्रदेवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ॥ आयेये ॥ आत्मा प्रणवस्त्वं तु न त्राप्ता सु
 ममाहितः । नमस्कारनपुष्पा निविन्य से च छय कृथक ॥ ॥ कालिका पुराणे ॥ यद्वापते वदे वेभ्यो गन्धपुष्पा दिकृत
 या । अर्घ्यपात्रस्थिते स्तोत्रे रतिविन्यत दुस्तु जेतु ॥ नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो पिनष्टुतः । दीपं दक्षिणे तो दद्यात् पुरतो
 वानवामतः ॥ वामतस्तु तथा च यमगैरपि बुद्धिं ॥ विवेदयेत् पुरो भागे गन्धपुष्पं च भूषणं ॥ यद्यपि देव्या इत्युपक्रम
 यन् नैवेद्या दौ दिङ्मि यम उक्तस्तथा प्याकां क्षया सर्वत्रान्वेति ॥ दीपं तथा स्थापयेद्यथा कथायां न दाययेत् । विनीतका
 र्त्तु रंजतु ही कथायां न दाययेत् ॥ तन्महीपमबुष्पाणा मन्येष्वां प्राणिनां तथा । इति प्रयोग सारात् ॥ ॥ शारदाया ॥ राम
 तत्र तत्र जलु न्द्रया दुपस्वरांतरे । एतज्जलदानमुपचार इत्युवाच ॥ ॥ तथा व कालिका पुराणे ॥ यदेव दद्या
 नेपमेमण्डलस्य तज्जुजेत् । वाकपुष्पं विना नैव कुसुमं पक्षादकं न देत् ॥ पश्यस्य तद्विदेशो ह्यारो विनिवेदयेत् ।
 वारकरं जेति यत्प्रसिद्धिः ॥

सिंह हृदस्य तो ॥ ॥ सोमशेखराख्य निवन्धे ॥ वापी रूपतडाग गमनसौरप्रतिष्ठावृतं । विश्वामन्दिरकर्त्तृवचनमहादानं व
 नं मेवेनं ॥ तीर्थस्नानविवाह देव नवनमंत्रादि देवेशानां । इत्येव जिजीविषुः परिहरेंदं तगते भार्गवे ॥ बालेभुक्ते हृद्रेभुक्ते न
 नेभुक्ते जीवेन च बाले जीवे जीवे सिंहं सिंहं दित्येगुर्वीदित्ये ॥ ॥ तथा मल्लिस्तु ये मासि सुवाचार्थेति वारगे ॥ वापी रूपतडागा
 दि क्रियाः प्राप्नुयतास्तु जेतु ॥ ॥ देवलः ॥ बाले हृद्रे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमं विणि । उक्ता हितायां कन्यायां दपत्पारैकनाशनं ॥
 अंतक इति शेषः ॥ ॥ राजमात्राणे ॥ सिंहं पुरोपरिनात्तापतिमात्मानमात्मजान् हृति । क्रमशः सिधुपित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः
 प्रादुः । पित्रादिषु सिंहं घटकमद्यासुर्वफल्गुनी । उत्तफल्गुणी प्रथमपादेषु प्रतिप्रसवमारु ॥ ॥ शतानन्दः ॥ सन्ध्यायादिमद्या
 नास्ति सिंहं पुरुरकाराणां ॥ ॥ अत्र वदेमादिष्टतमा उच्यते वचनं ॥ अतिवेधजातकात्रप्रासनचूडादिकः सर्वः । रविनवनस्थे जी
 वे कार्प्यावर्ज्यो विवाहस्तु ॥ माया मया योगेन अस्मैकमन्दिरगता विशादिना सर्वकर्म निषेधात् ॥ ॥ अथैवं विवाहोपि श्रयते ॥

यथा राजमार्त एते दक्षः ॥ पुरोह रिखे च विवाह माहु र्ही रीत ग र्ग प्रसुरा मुनीन्दाः । यदा न माघी मघ संयुता स्यात्तदा भव क न्यो द्व ह नं
 वदंति ॥ इत्थं च माघा मघा योगा भावे पि कृति वेदा दि मघा स्थे पिगुरो भवति । विवाह सुगुरो र्मघा स परि त्या गा देव ॥ ॥ न चो
 व माण्डवः ॥ मघा मक्ष परि त्या ज्य यदा सिंहे गुरु भवेत् । तत्रा द्वे क न्य का वोटा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥ ॥ वात्स्या यनः ॥ भावो
 द्वाह प्रतिष्ठा दि गृह दू उवता दिकं । अतः तौ वज्र ये द्वे वजी वेव का ति चारणे ॥ कीर्त्ति भगः प्रतिष्ठा यां नयं दौ रा त्र था च नि । वृडा
 द्वा हे भव न्मुत्पु वृत्ति हो निर्भय गृहे ॥ अती चारे त्रि पक्षः स्यात् वक्रे पक्ष चतु र्दश । न कुर्यात्तत्र या गा दि गुरो र्वका ति चार योः ॥
 गगः ॥ गुरो र्वका ति चारि ने वज्र ये त्र द नं त रं । वृत्त यज्ञ विवा हा दा व द्वा विंशति वा स रान् ॥ ॥ माण्डवः ॥ यदा वका ति चारो
 म्यां राशि गुरु ति वा क्य तिः । दिना नि सप्त विंश नि त्य क्त्वा कर्म स मा व रेत् ॥ अत्रा पि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । राशिं राश्य त रं अ-
 न्यथा व्यर्थं स्यात् । अत एव न्या य रत्ने नापि पूर्व राशि संग मिष्य माणा ति चारि गुरु र्वे सत्र यो युक्तं ॥ ॥ दृढा राजमार्त एते ॥

राम
 ६६

वका ति चारो प गताः कुजा या य न्य राशौ परि वर्जनी याः । यथा क्रम स्यात् अगृह स्थिता वा न वर्जनी या य वना वदंति ॥ ॥
 व्यवहार स मुद्र ये ह न्य चित्त मणौ वकारीतः ॥ कृत्वा नि चारं यदि पूर्व राशिं नाया ति मंत्री विबुधा विधानां । यानं विवाहं व
 बुन्ध गेहं स वृत्त दाहं ति मत्तं मुनीनां ॥ अती चारं गते जी वे ह पे ह श्विक कुंभयोः । यतो द्वा हा दि कं कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते ॥
 हेत नि र्म मे ॥ कन्या ह श्विक मे षेषु मन्मथे वरु षे ह षे । अती चारे षु कर्त्तव्यं विवाहा दि बुधैः सदैव मूल मि युक्तं ॥ ॥
 वराह संहिता यां ॥ अती चारं गतो जी व स्रुत्रै व कु रते स्थितिं । तदा सहा ति चारः स्यात्पुत्र सन्ध न्म र क्रियः ॥ अती चारे श यो
 राशि र्विधि तो देव म विणा । तदा शो व न्म रा लुप्तो यो नर्हः सर्व कर्म सु ॥ वर्ष कर्म णो लु प्त्वा ह त्सरो पिलु प्तः । तदेवा ह यो न
 र्हति ॥ ॥ दीपिका यां ॥ त्रिको ण जा या धन ला भ राशौ वका ति चारे ण गुरुः प्रयातः । यदा तदा प्रा ह शुभे विल ग्ने हिता य
 पाणि ग्रह णं वशिष्ठः ॥ त्रिको णं न व प च क जा या सप्त मं व न द्वि ती य ला र्का द रा गृहं ॥ ॥ रत्न कोषे ॥ ये शी रणा हा नि तथा ।

न ।

त्रिपक्षीमासस्त्रिपक्षः खलुषष्टमासः। एषोमिवारः कथितो गृहाणां भौमादिकानां परतस्तुवारः॥ ॥ प्रतिष्ठाकल्पतरौ
 देवीपुराणं॥ यथाजीवे स्थिते सिंहे नथेव मकरे स्थिते। देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणिव॥ विवाहादिमहाभागभय
 दानिविनिर्दिष्टोत्तरातथाद्वादशमेजावे अरु मेवाद्यभास्करे॥ प्रतिष्ठाकारिताविस्मोर्महानयकरी भवेत्॥ ॥ कृत्या
 चिंता मण्णादिषु देवीपुराणं॥ सिंहसंस्थं गुरुशकसर्वा रभेषु वज्रयेत्। आश्विनसिंघे तमहाभयकरं नवेत्॥ कृपा
 रामतडागेषु पुरोद्याने गृहेषु च॥ सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वज्रयेत्॥ कारको वज्रतेनाशं संतानं क्षीयते विरातः॥ राम
 गुणिसर्वस्वे मकरपुरीषवर्त्तकं॥ ॥ नरसिंहपुराणं॥ विवाहो नैव कर्तव्यः सिंहस्थे वगुरो मदा। मकरस्थे वतत्कार्यं
 कल्याणसर्वदावुचः॥ ॥ यथा देवीपुराणं॥ मकरस्थो यदा जीवो वज्रयेत्पथमासकं। शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शो
 भनो मतः॥ एतद्वाक्यं व्यवहारापरिगृहीतमिति कृत्यविमणिः॥ एतेनैतदनाकरन्नमवति। किंतु मैथिलानामनाचार

राम
 ६७

छंदेकमिति पद्यस्यावरकं। कुसुमं विनायदन्यत्। तद्वहिः पद्मस्य दद्यादित्यर्थः। प्रतिमादिषु यद्योग्यं गात्रे दातुं च तन्नो॥
 दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यं नोजनादिकं॥ ॥ नरसिंहपुराणं॥ स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादौचमनीयकं॥ गन्धादयस्तु॥ सुगंधि
 सुमनोह्रपदीपनैवेद्यचन्दनमित्याद्युक्तेः॥ ॥ अशक्तानां गन्धपुष्पा माहवस्तुपुराणं॥ तुंकारादिसमायुक्तं नमस्कारांत
 कीर्तितं। स्वनामसर्वदेवानां मंत्रदत्तमिधीयते॥ अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्। एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोदितं
 क्रमेण तु॥ ॥ आनेये केवलपुष्पेनापि पुष्पमुपक्रम्य॥ ध्यात्वा प्रणवसर्वं तु तन्नाम्ना सुसमाहितः। नमस्कारेण मंत्रेण वि
 सेष्टुं यत्कृत्तुं॥ ध्यात्वा इत्यत्र तन्नाम्नेत्यत्र तत्र देवतमिति योगियात्तवत्त्वः॥ ॥ नरसिंहपुराणं॥ अलामे
 वान्यद्व्यानामुदकेनापि स्तुतः। मोददातिस्वकलोकं मत्तया किं न स्तुतः॥ इति यमवाक्यमिति राघवभट्टवृत्तः॥ सर्वो
 पचारवस्तूनामलामेभावनेव हि। निर्मलेनोदकेनोद्यपुमानेत्याह नारदः॥ प्रणवादिनमो ते स्तुता मन्त्रत्वाभिधानामन्त्रा

दोषाद्यानिधानं नमंत्रमस्ये । अत्रपाद्यार्थमोरादित्वे विकल्पः । पाद्यं वैवृती यथा चतुर्था पद्ये दिति नरसिंह
 पुराणान् ॥ अर्घ्यपाद्यादिकं तथेति मत्स्यपुराणान् ॥ तृतीयाया पुरुषसूक्त्या अवाचतुर्था तथेति ॥ आगच्छ नरसिंहेति
 आवासाक्षतपुष्पकैः । एतावता पिराजेन्द्रसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अक्षतपुष्पकैः नल्लादिपुष्पकैः । दत्त्वासनमथा
 र्घ्यपादमावमनीयकं । देवदेवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नाप्यतोयेन नक्त्या च नरसिंहेन राधिपः । सर्व
 पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकसंगच्छति ॥ ॥ कालिकापुराणं ॥ कार्या समर्वतो नदुदयात्सर्वभ्यस्वहि । नैकांतरक्तद
 यानुवासुदेवाय वेलकं ॥ ॥ तथा ॥ तत्सर्वं पूजयित्वेदं सर्वं देवाय चोत्सृजेत् । निदंशं मालिनं जीर्णं किञ्चिन्नगात्रावलि
 गितं ॥ परकीयस्याबुदं सृष्टिविदुतथोसितं । तप्तकेशं विधौतं च स्नेहं त्रादिभूषितं ॥ उपकेशं केशेन सह वापितं ।
 वज्रं यदापयोगेन यज्ञादावुपयोजने । पताकाध्वजरायादौ स्मृतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥ गेवेयकादि अंशान्तसौवर्णराजनस्त

राम.
 ६७

रतितत्त्वरसोऽवगम्यते ॥ अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीचत्वमपि त्रिंशंशकमकरराशेः
 पंचमां सकंयावदिति ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयं ॥ ॥ रत्नावल्यां ॥ नीचस्थः सिंहगोवायदि भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः ।
 संयुक्तो वा यदि स्याद्दृशरातुत्पाननाशी एतत्तु पोथवालः ॥ अत्रागेहं विवाहो वृतमम बहूहं सत्तदुडादिसर्वं ॥ पीवो घानकूपं
 भवति शुनदं घट्टदिसंवलोकं ॥ ॥ श्रीपतिरत्नमालायां कृत्य विंतामणौ च वात्स्यः ॥ शाखाधिपे वनिनि केन्द्रगते च वात्सि
 न्वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानां । नीचस्थिते हरिगृहेऽपराजिते वा जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः ॥ अस्पृशा र्ख
 विपस्पतेन सामागानां कुजवारेऽप्युपनयनं सामवेदाधिपो भौमदत्त्या युक्तः ॥ ॥ कामरूपीय निवन्धे स्मृति सागरे देवीपु
 राणं ॥ मकरस्थो यदा जीवस्तदा विशादिनं त्यजेत् । मृत्कानुषसिदिवसं कुर्यात्कर्मणि मानवः ॥ ॥ ज्योतिः कौमुद्यां यत्तु ॥
 मकरस्थं गुरुं यत्ना सिंहवत्परिवर्जयेत् । देवारामतडागेषु पुरोघानगृहेषु च ॥ इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत्परिवर्ज

चेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोः स्थान्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थस्य गुरोर्मघा युक्तमाघां सत्यामेव न्याय्यता ।
 अतो मकरस्थस्यापि तथैवातिगम्यते ॥ ॥ अतएव देवीपुराणां ॥ यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरे स्थिते । इत्यत्र यथा
 तथोपादानं एतदपि देशविशेष एव दूषणां ॥ ॥ तथा हि ॥ गण्डका उन्नेरीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थमक
 रस्थश्च गुरुयत्नेन वर्जयेत् ॥ ॥ अतएवाप्यदेशानि प्रायेण भीमपराक्रमे ॥ वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे
 रौ । मकरस्थोपित्कार्यं न दोषः काललोपनः ॥ कार्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्यात्
 द्वितः कथं वन ॥ अतएव पूर्वोक्तं नरसिंहपुरावचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्र सारभूतं व्यवहारमात्रं
 विवक्षितं ॥ आपतिना स्वबुद्धीति प्रतिज्ञाय समयशुद्धौ मकरस्थवृद्धस्य तिदोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीवस्थं ब्रह्म
 स्थितिर्निषिद्धः । एतेन ह तन्निर्णये श्रीप्रति संहिताया व्यवहारापरिगृहीतमेव वचनं न च व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकर

राम
 ६७

नेरूकमित्यर्थः २ कंवलादि १

या । निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्रैजससंभवं ॥ प्रोवारः पानपात्रं च गण्डको गृहमेव च । गण्डक आभरणविशेषश्च ॥ पर्यंका
 दिपदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणां ॥ ॥ आग्नेये ॥ चन्दना गुरुकर्पूरकुङ्कुमोशारेपकैः । अनुलिप्तो हरिर्नक्त्या वराभोगा
 न्ययच्छति ॥ कालेयकं गुरुः कश्चरक्तचन्दनमेव च । वृणानवतिदत्तानि पुष्पाणि पुरुषोत्तमे ॥ ॥ कालिकापुराणे ॥
 गन्धो मन्ययेज्यस्तु देवे पित्र्ये च सम्मतः । तत्पको वापि दूर्लभा वा वासा वा विष्णुतुष्टिदः ॥ ॥ तत्रैव ॥ चन्दना गुरुदग्धस्तु
 ह्यते दाहजोरसः ॥ ॥ तथा ॥ पशस्तगन्धपुक्तानां गन्धदूर्लभानि यानि तु ॥ ॥ विष्णुवस्त्रोत्तरे ॥ चन्दना गुरुकर्पूरगन्धकु
 कुममेव च । जातीफलं तथा दद्यादुपलेपनकारणं ॥ अतो न्यत्रैव दातव्यं किञ्चिदेवानुलेपनं । अनुलिप्तं जगन्नाथतालं
 हतेन वीजयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरैर्वीजयेद्यस्तु देवदेवजनाद्देव ॥ तिलप्रस्थस्य दानस्य फलं
 प्राप्नोत्यसंशयं ॥ ॥ राघवनद्वहते ॥ शंखपात्रस्थितगन्धं मंत्रैर्दद्यात्कनिष्ठया । कनिष्ठां गुह्यसंयुक्तां च पुडाप्रकीर्तितं ॥

नारसिंहे ॥ अपर्युषि निच्छिद्रेः शोभिते जंतुवर्जितैः । आत्मारामो जवैर्वापि पुष्पैः संप्रजयेद्वरिं ॥ भक्त्या संप्रजयेद्वरि मिति
 स्थानांतरैश्चतुर्थवरणोपाठः ॥ ॥ देवीपुराणे ॥ स्वयंपतितपुष्पा नित्यजेदुपहृतानि च ॥ ॥ नरसिंहपुराणे ॥ मल्लिका मा
 लतीजाती केतकीशोकचपकेः । पुन्नागनागवकुलैः पद्मैस्तुलजातिभिः ॥ तुलसीकरवीरैश्च पाटला सावन्तिकुञ्जकैः ।
 हतेरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तेरयुतं नरः ॥ अर्बुदशसुवर्णस्य पुष्पैः कंफूलमाधुयात् । रागो नागकेशरः ॥ ॥ योगिनीतंत्रे ॥
 विल्वपत्रं च माषाश्च तमाला मलकीदलं । कङ्का रतुलसी चैव पद्मं च मुनिपुष्पकं ॥ सततपुष्पैः पितं न स्याद्यज्ञान्यत्कलिका राम
 त्मकं ॥ ॥ नरसिंहपुराणे ॥ शमीपुष्पं सहस्रं च विल्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रं सहस्रं च वकपुष्पं विशिष्यते ॥ ॥ राघव
 नंदहृतं ॥ कलिका निस्तया नित्यं विनावपेकपंकजैः । शुकैर्न प्रजयेद्विष्णुपत्रैः पुष्पैः फलैरपि ॥ ॥ विष्णुवर्मात्रं ॥ रक्ता
 निया निविष्टं जवेत्यहसो जवानि च । रमणानजातानि यानि यानि चाकालजानि च ॥ ॥ तथा ॥ कौटजं शाल्मलीपुशिरीषश्च ज

नार्हने । निवेदितं भयं रोगं निःसत्त्वं च प्रयच्छति ॥ वभुजी वकपुष्पा निरक्ता न्यपि वदापयेत् ॥ अलङ्कारककुसुमदानादौ
 भाग्यमाधुयात् ॥ ॥ आग्नेये ॥ पद्मान्यसुसमुत्थानिरक्तनीले तथा त्यले । सितोत्पलं च रुक्मस्य दयितानि सदानुप ॥
 भविष्ये ॥ पुष्पा निमित्तरक्ताणि कुसुदानुत्पलानि च । रक्षां पर्युषितां शंका कार्ष्ण्यं च दिनोद्धतः ॥ तुलस्यं गं स्प वि
 ल्वानां नास्ति पर्युषितात्मता ॥ ॥ वामनपुराणे ॥ विल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृंगरजस्य च । तमालो मलकी पत्रं शस्त
 केशवप्रजने ॥ ॥ नारसिंहे ॥ केतकी पत्रपुष्पं च भृङ्गराजस्य पत्रकं । तुलसी रुक्मतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरेः ॥ ॥ य
 तु ॥ सुरभी नित्या न्या निवेज्यित्वा तु केतकी मिति वामनपुराणीये केतकी वर्जनं ॥ ॥ नृसिंहे ॥ नरपरं सर्वं कृत्वा नृसिंह
 पुराणवचनात् ॥ ॥ वामनपुराणे ॥ पारिभट्टपाटला च वकुलं गिरिशालिनी । तिलकं जम्बूवनं पीतकं तगरं पि
 एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्ययुताश्च ॥ गिरिशालिनी श्वेतापराजिता जम्बूवनजं श्वेतजवाकुसुमं ॥ ॥ वि

सुधर्मोत्रे ॥ रक्षाशोकस्य कुसुममन्तसी कुसुमन्तथा । चंपकस्य च देयानि तथा भूचंपकस्य च ॥ अतसी गलः ॥ ॥ मा
 रदीयसप्तमाहमे ॥ मालतीवकुलाशोकशोफालीनवमालिका । अक्षाननगरं जिही मल्लिकामधुपि त्रिका ॥ स्रष्टिका
 हापदं कुन्दं कन्दं मधुपि कुलं । पाटला चंपकं हंसं लवंगमतिमुक्तक ॥ केतकं कुरवकं विल्वं कडारं वासकं द्विज
 पंचविंशतिपुष्पानिलक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥ ॥ स्कान्दे ॥ नवात्री सकला यत्र न विस्मो तुलसीवनं । तस्मै कृष्णसदृशं ल्या
 नं यत्र नायाति वै स्मवः ॥ यत्र मातृपरोमस्यो यत्र द्वादशरुक्मरः । तुलसी मालती धात्री यत्र विष्णुः प्रिया सह ॥ तत्रेति वि
 शेषः ॥ दूर्वावदन्ति पापानि धात्री दहति पातकं । हरीतकी हरेडोगं तुलसी हरति त्रयं ॥ तुलसी प्राप्य यो नित्यं न करोति
 समाश्चनं । तस्या दंडं प्रतिगृह्णामि नमो जादशवार्षिकी ॥ ॥ अतएव ॥ गृह्णामि तुलसी शुक्लामपि पशुपिता हरिः ॥ ॥
 तथा ॥ वज्रं पशुपिता तोय वज्रं पशुपिता दलं । न वज्रं नाद्रवी तोयं न वज्रं तुलसी दलं ॥ तुलसी यत्र मादो ययः करो

सुम
 ६७

पुर्वीदोयद्विवाहादिविधायकं वचनं तदाचारविवाहादनादेशमिति निरस्तं ॥ प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तमकरपुरुकर्मनिषेध
 कश्चापतिगंधविरहान् ॥ अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरद्वतत्वादुपादेयानि ति वेत्तर्हि प्रतिप्रसववचनान्य
 पितथा । एवञ्चातिवारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि न च तदपवादकानीति तेन तान्यप्रमाणानी
 नियुक्तं तदपि हेयं ॥ पुरुतेपि पूर्वोक्तपुरुके स्तोत्रान् ॥ ॥ भुजवलभी मे ॥ जीवोः क्लृणुतः करोति मरणं वालां शुको न
 गुरिः । न हस्ते कगो तोवदंति यवनाः पादिस्थितो देवलः ॥ प्रायोगर्गपराशरादिमुनयो न कृतिवास्तंगते । तस्मादस्तमिते
 सुरेभ्यः सचिवेनेह विवाहादिक ॥ ॥ श्रीपतिरत्नमालायां ॥ प्रायुक्तः शिशुरक्षितयसिनः स्यात्पश्चाद्दशाहमिह पश्चादि
 नानि वृद्धः । प्राकपक्षमेव कथितो विधिशिशुगणैर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः ॥ वृद्धशिशुत्वगते तिकविन्पाठः ॥ सि
 तः शुक्रः इह पश्चादि शि ॥ ॥ राजमार्तण्डे ॥ तावत्सन्ध्यागतः पश्चादस्तमे स्पन्दे न त्रयं । दिनानि पश्चमर्धेण तत्कृते

कर्मवर्जयेत् ॥ बाले हृदये सन्ध्यां शोचतुः पञ्चविंशतिवारान् । जीवेव मार्गवेवैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बाले हृदये सन्ध्या
 यां नष्टे तु मृगुनन्दने । कुर्मगाहासती वन्ध्या मृत्यु युक्तं फलं क्रमात् ॥ बाले च कुर्मगा नारी हृदये नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे व मृत्यु
 माप्नोति सर्वमेतद्गुरावपि ॥ हृदये पञ्चदिनत्वकीर्तनमप्यापद्विषयं ज्योतिः पराशरेण भृगोः पादास्ते पिदशा हविवा
 नात् । एवं गुरावपि रत्नमालायां पक्षविधानात् । न ह्ययोर्मते सन्ध्यायां नष्टयद्भिः दृशोपि हृदये नैव तद्गुह्यम् ॥ ॥ दी
 पिकायां ॥ नो भुक्तास्तेऽष्टमे ह्येकं गुरुसहितं रवौ जन्म मासे ह्येकं मेन्दौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्म तारा सुर्व
 थ । नाडी नक्षत्रहीने गुरुरविरजनीताथे तारा विशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा नित्यं चरगृहांशोदये शक्तं लग्ने ॥ ॥ रास
 ज्योतिषे ॥ सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे वास्तमिते तथा । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥ ॥ गगर्गः ॥ राहो दि
 शां चैव धरा प्रकंपे वज्रपाते च विदारणे वा । घूमे तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्मङ्गलं काविकायां ॥ उल्कापाते

च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । किञ्चे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्यान्मङ्गलक्रियां ॥ भूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 ग्रहाणां संगरे चैव न कुर्यान्मङ्गलक्रियां ॥ द्विसूर्यरात्रिसूर्यवाहृद्वा गगनमण्डले । रात्रौ रात्रवने चैव मङ्गलानि
 विवर्जयेत् ॥ दिशां दाहे दिनश्चैकं ग्रहे सप्त दिनानि च । भूमिकंपे समुद्रते अहानि परिवर्जयेत् ॥ उल्कापाते च वज्रित
 यं घूमे पचदिनानि च । वज्रपाते दिने मेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु ॥ ॥ काश्यपः ॥ हृहृदि खाचसूक्ष्माग्ररक्तनीलशि
 खोज्वला । पौरुषाचप्रमाणेन उल्कानां विधा स्मृता ॥ ॥ गगर्गः ॥ यदा तरी भेदलवोन्मोहतो मरुतः । हतः पतत्यधः
 सुनिर्घातो वायते वायुसंभवः ॥ सशहरति शेषः ॥ ॥ भोजराजः ॥ ग्रहे रविन्दो रवनि प्रकंपे केतुक्रमोल्कापतनादि
 दोषे । वृते दशाहानि वदति तहास्त्रयोदशाहानि वदति केचित् ॥ केतवश्च शिखावति ज्योती । पिस्थिराण्युत्पातरूपा
 णि । ग्रहणकाले नूकपोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुद्ध । किञ्चिन्नूनतरसमाहारे दशाह ।

ग्रहणाद्येकैकोदयेअहमितिदाचम्यतिमिश्रः॥ ॥ अत्र स्मृतिसारहतसारसंग्रहे ॥ राज्यादिकमहासिद्धौ प्रसन्नानतपःपुत्रः।
 होमस्वाध्याययाज्ञेववर्जयेद्दशरात्रकं॥ लक्षहोमेमहादानेवर्जयेत्सोमकेसवे। तपःस्वाध्याययाज्ञेवविराजनेवयोदशेतिव्यव-
 स्था॥ अन्यत्र उल्कापातेभुवकपेअकालवर्षगर्जिते। वज्रकेतून्मोत्यातेग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः॥ प्रयाणानुत्यजेत्सर्वसप्तरात्रम-
 तःपरं। वासुणक्षत्रियोवैश्यस्त्यजेत्कर्मत्रिरात्रकं॥ शूद्रस्त्यक्तावेकरात्रंततःकर्मसमाचरेत्॥ ॥ पराशरः॥ प्रमाणेसप्तरा-
 त्रं स्यात्त्रिरात्रं वृत्तवचने। एकरात्रपरित्यज्य कुर्यात्प्राणिग्रहणं॥ ॥ भृगुः॥ कपेरान्निसप्ताहोवासाणानां अहस्तथा। शू-
 द्राह्मदिनप्राक्तमर्वाकार्येषुवेभृगुः॥ शूद्रस्यापदिषय। कपेरत्युपलक्षणां ग्रहणादेष्येकत्रपठितत्वात्॥ ॥ भोजनराज्यव-
 हारसमुद्भवे॥ सर्वकार्यनकुर्वीतपुरोसिहस्तगेष्विव। वृत्तदीप्तेनकुर्वीतनेमोयुक्तं हृदस्यतो॥ तमोयुक्तेवाहयुक्तेवृत्तदी-
 क्षेतिनित्येतरवैदिककर्मापलक्षणां॥ ॥ तथावस्मृतिसागरेभ्योतिषं॥ एकराशोस्थितोस्यातांयदिराकुरुहस्पती। विदा

राम
 ७०

तिममार्चनं। नपुनर्योनिमाप्नोतिमुक्तिभागाभवेद्विषः॥ ॥ तथा॥ समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसीसंभवैःक्षितौ। कुर्वन्तिप्र-
 जनंविस्मोक्तेकृतायाःकलौयुगे॥ स्नानदानेतथाध्यानेप्राशनेकेशवार्चने। तुलसीदहतेपापंकीर्तनेरोपणंकलौ॥
 तुलस्यमृतनामासिसदात्वंकेशवपिधे। केशवाद्यंविनोमित्वांवरदानवशोभने॥ त्वदंगसंभवैर्नित्यं प्रजयामि यथा-
 हरिः। तथाकुरुपवित्रांगिकलौमलविनाशिनि॥ मंत्रेणानेनयःकुर्याद्गृहीत्वातुलसीदलं। प्रजनवायुदेवस्यलक्ष-
 कोटिकल्लभेत्॥ ॥ राघवेभद्वहते॥ सद्यःपर्युषितावापिनिर्मात्यानैवदुष्यति। तथान्यैर्बहरेस्तुक्षिप्तुलस्यानु-
 ष्यतेयथा॥ ॥ गरुडपुराणे॥ गवामयुतदानेनयत्फलंलभतेखगः। तुलसीपत्रकैकेनतत्फलंकात्रिकेस्मृतं॥ ॥
 तथा॥ तुलसीविनायात्क्रियतेनप्रजास्त्रावनतन्वतुलसीविनाकृतं। पीतंनतद्यतुलसीविनाकृतंभुक्तंनतद्यतुलसीविदा-
 र्जितं॥ ॥ अन्यत्रापि॥ तुलसीदलसंमिश्रंयत्नोयंशिरसाहरेत्। सर्वतीर्थानिषेकस्यतेनप्राप्तंफलंक्रव॥ ॥ वैष्णवावृत्ते॥

यासः॥ जलक्षिन्नाभवेशावतुलसीमूलमृत्तिका। तावत्प्रीणातिमगवान्विष्वात्मापितृभिः सह॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥
 पुष्पाभावेपि देयानि पत्राणि च जनादने। पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यं मवाप्यते॥ ॥ ज्ञानमालायां॥ नास्तैरुच्यते
 द्विस्मृतं न तुलस्याविनायकं। न हर्षया न ये हर्षांश्चास्ते न दिवाकरं॥ ॥ नरसिंहपुराणे॥ अत उद्धृतं निर्माल्यं मालं
 द्यमही पते। नरसिंहस्य देवस्य तथा न्येषादिदो कसां॥ ॥ अथ धूपः॥ वासनपुराणे॥ रुद्रिकाख्यं केन दारुसिद्धं
 मायुरुसितं। शंखोजाती फलं श्रीशोभपा निस्युः प्रियाणि वै॥ रुद्रिकासांसी कणो महिषाख्यं पुष्पुलुः। सितं कर्पूरं सि
 तेति पाठे सिताशर्करा। शंखोलक्ष्मी श्रीसंविस्मो॥ ॥ कालिकापुराणे॥ पुष्पं पुष्पं च गन्धं च उपचारं सपरात्। घाता
 निवेद्यान् देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात्॥ न भूमौ वितरं पृथक् न सनेन द्युतेन च। यथा तथा धारयत् कृत्वा तु विनिवेदयेत्॥ ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे॥ धूपः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमश्नुते॥ ॥ अथ दीपाः॥ विष्णुः॥ न घृतं तिल तैलं विना किंचिद्दीपार्थं

राम
 ७०

हवत यत्तादिसर्वं तत्र परित्यजेत्॥ ॥ मलमासाद्युपक्रम्य न दिव्ये॥ असतोदप्येकराशौ संपर्को यदि राशयोः। गुरोराहोरपि
 तथा त्यजेद्दिवा न संशयः॥ अत्र गुरोर्लज्जितत्वं॥ ॥ तथया॥ यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमो योगेन लज्जते। उपहासाय किं न स्यादस
 त्सङ्गो मणा पिणां॥ अनिष्टे विविदो न्याते सिंहिकासूनदर्शने। सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमंगल इति दीपिकायामनिष्ट
 इत्यभिधानात्॥ अनिष्टजनकोत्पाते सर्वकर्मो न विकारः। पूर्वलिखितं नो जराजवचने पिके तूह्यमोल्कापातनादिदोषदा
 ति कृते दोषजनक एव तथा। उपरागे माण्डलतः शुभेऽपि यात्रादिनिषेधाय सिंहं केति पृथग् उपोदानं। अत्र विवाहादावपि
 सप्तरात्रं निषेधात्। पराशरोक्तं स्वल्पकालनिषेधश्चापि द्विषयः तेना निष्ठाजनकेभूकपादोन दोषः॥ अत एव वदं कालिका
 यावद्वाहेणोत्पातप्रकरणे प्रायः पदमनितं। तथा च प्रायः प्रकृतिविपर्ययः संक्षेपतः स उत्पातः क्षितिब्योमदिव्यजातोय
 थोत्तरं गुरुतरो भवति। प्रायश्चित्तं कृत्वा दिप्रयुक्तविपर्ययसंवाह्यार्थं यदा वयेचनदोषजननं त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृता

न ॥ स विपुत्रहृतेः श्लोकैर्विधादेतैः समासोक्तैः । वज्राशनिमहीकंपसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः ॥ परिवेषरजोधूमरक्ताक्रास्त
 मयोदयाः । दुर्मेभ्योथरसस्नेहोमधुपुष्पफलोक्तमाः ॥ गोपक्षिमददक्षिश्च शिवायमधुमाधवे । तारोल्कापातकलुषंक
 पिलाकैः नुमण्डलं । अनग्निज्वलनस्फोटधुमकेतुनिराकुलं ॥ रक्तपद्मातुणासन्ध्यानभः सुखातुणोपमं । सवितावा
 नुसंशोषदृष्टायाश्चभुवनवदेनू ॥ रात्राधुवपरिवेशो विधुर्लुक्कविरोहणं । कं पौडर्तनवेदकत्येवसनवदनंसितैः ॥ नयुदपा
 नसरसादृष्टुसाभरणस्रवाः । पतनंवादिरोहानां वर्षासुननूधावह ॥ दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानादुत्तदर्शनं । ग्रहनक्षत्रा
 ताराणां दर्शनं च दिवाचरे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषोवनपर्वतसातुषु । शम्पदद्विरसोत्पत्तिपापाः शरदिस्मृताः ॥ शीता
 निलतुषारत्वनदनमृगप्रसिणा ॥ रसोमसादिमत्त्वानां दर्शनं वागमानुषा । दिशोधूमान्धकारश्चरालभावनपर्वताः ॥
 उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमते शोभनामताः । हिमपातानिलोत्पातविरूपादूतदर्शनं ॥ दृष्ट्वाअनाभमाकाशतारोल्कापा

राम
 ७१

ति ॥ ॥ विष्णुचक्रादरे ॥ यावदक्षिनिमेषाणि दीपो देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ॥ तथा ॥ यः कु
 र्यात्तेन कर्माणि स्यादभीपुष्पितेक्षणः । तेन देवदत्तपदीयेन ॥ ॥ कालिकापुराणे ॥ लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य वतुरंगुलात् ।
 नमदीप इति ख्यातो मोघवक्रिस्तु संस्तुतः ॥ नेत्राङ्गादकरः स्वर्द्धिर्दूरतोपरिवर्जितः ॥ सुशिवः शङ्करहितो निर्दमोतिजस्व
 कः ॥ सर्वसदावसुमतीसहतेन त्विदद्वयं । अकार्यपादघातददीपतापतथैव च ॥ ॥ तथा ॥ दीपहर्त्राभवेदधः काणो नि
 वीपको भवेत् ॥ ॥ अथ नेवेया नि ॥ नरसिंहपुराणे ॥ मोक्षकंपनसंजुष्टतथान्यलवनीफलं । प्राचीनोमलकं श्रेष्ठं मधूकोडु
 म्बरतथा ॥ यत्नपक्वमपिण्डकदलीफलमुत्तमं । मोक्षकंकदलीपुष्पीनामलकं करमर्दकं ॥ ॥ वराहपुराणे ॥ अपयुषि
 तपक्वानि दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाद्यादिपुतपक्वैवपयुषितं नवेत् ॥ ॥ वामनपुराणे ॥ हविषा संस्तुता ये च यवगोवृ
 मशालयः । तिलमुद्गादयो माषावीर्यश्च प्रियाहरेः ॥ ॥ विष्णुः ॥ न भैक्ष्य नैवेद्यार्थं भक्ष्येण्यत्रो महिषीसीरे । पश्चनखा

ना ३

नविष्णोत्ररे ॥ सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गुरु उद्धजे ॥ निवर्तते क्रियाः सर्वाश्चानुर्वर्त्य स्पृशन् भारत ॥ विवाहवृत्तवन्वादिचूडासं
 स्कारदीक्षाणां ॥ यत्तु गृहप्रवेशादिदानार्जनप्रतिष्ठनं ॥ पुण्यनियानिकर्म्मणि वर्जयेद्दक्षिणायने ॥ सर्वस्तत्र द्वाक्यगनि
 ताः ॥ एवं पुण्यानीति अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यापत्तेः ॥ ॥ भोजराजः ॥ वापीतडागगृहगोपुरदेवसमष्टासादहर्म्म
 मय्यरूपविवाहवैयर्थ्यात् ॥ कर्म्ममथागमविधानविधिविवाचाप्रोक्तस्तथापि कथयामि समासतो ॥ सुप्ते हरौ प्रकटेशो
 षफलोपधोनेन स्मीकराक्षपरिमाजितपादपद्मे ॥ मीने रवौ वनुषि वास्तमिते लघुके वास्तुक्रिया विधिरसौ मुनिभिर्त्रिषेकः ॥
 इज्योगुरुः ॥ ॥ नारदः ॥ वापीरूपतडागादिप्रतिष्ठापनकर्म्मवत् ॥ न कुर्यान्मलमासे तु महादानवृत्तानि च ॥ सामान्यदान
 पारसपिर्वदन्ति ॥ ॥ तथा स्मृतिः ॥ अस्ते सन्ध्यागते बालभृगौ मासिमलिष्तुवे ॥ देवतादर्शनं दानं महादानं विदज्जये
 त् ॥ ॥ लघुहारीतः ॥ भृगोरस्ते गुरोसिंहे गुरुर्वा दित्ये मलिष्तुवे ॥ त्यजेद्दानं महादानं वृत्तं देवविलोकनं ॥ एतद्वचनद्वयं

॥
 राम
 ७२

न्तु संजयः ॥ त्रिभिर्नवगुप्ते देवत्वस्य सादा जयि स्थिते ॥ मंत्रं श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन देस्मवे ॥ मूलान्ननार्घ्यतोये
 न दक्षहस्तेनैव दयेत् ॥ ॥ अत्र मंत्रसंवातरे ॥ विसेपादशवालम्याजपदो मावर्त्तनंतवा ॥ उत्रि कृति यदा न्यासं प्रकु
 र्वन् विन्यसेत्ततः ॥ ॥ पंचरात्रे ॥ अपवित्रकरो नश्च शिरसि प्रावृत्तोपि वा ॥ प्रलम्बावाजपेयावन्नावन्निःफलमुच्यते ॥
 विष्णुपुराणे ॥ सर्वे वेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलं ॥ तत्फलं समवाप्नोति स्मृत्वा देवजनार्दनं ॥ ॥ तथा स्मृतिः ॥
 तथा धांत्वा चतुःपार्श्वे श्रीहस्तेन योनमेव चरः ॥ साहांगप्रणिपातेन तस्य मुक्तिं करोति ॥ ॥ स्कान्दे ॥ अर्घ्यं कृत्वा तु
 रांयेन यः करोति प्रदक्षिणं ॥ प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तर्षिपादमुचरा ॥ ॥ वामनपुराणे ॥ त्रिः प्रदक्षिणं यः कुर्यात्
 साहांगकप्रणामकः ॥ दशांश्च मेव स्य फलं प्राप्नुयाच्च स संशयः ॥ ॥ नरसिंहपुराणे ॥ उरसा शिरसा दृष्ट्या वचर्म
 मनसा तथा ॥ पञ्चांकराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो हाजः ॥ रितः ॥ ॥ विष्णुवर्म्मे ॥ जानुभ्यां चैव प्राणिभ्यां शिरसा च वि

वक्ष्यामि ॥ कृत्वा प्रणामं देवेशो सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ कैर्हताञ्जलिभिर्ब्रह्मरिति भागवतीयदर्शनाच्छिरोऽञ्ज
 लियोगाच्चमस्कारः ॥ ॥ श्रीभागवते ॥ नानातंत्रविधानेन कलावपितथाशृणु ॥ ध्येयं सदापरिभवं प्रमेयीक
 देहं नार्थास्पदं शिवविरिंचितुतं गणपतं ॥ भूर्भुवः स्वः ॥ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो रमन्ते ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् ॥
 न्यक्तो सुरेक्षितराज्यलक्ष्मीवर्म्मिणश्चाप्यवयसायदेगादरण्यं ॥ मायासृगंदयितयेक्षितमन्त्रवावहन्महा
 पुरुषते चरणारविन्दं ॥ एवं युगानुवर्त्तिभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः ॥ मनुजैरीज्यते राजनश्चेयसा मीश्वरो हरिः
 स्तुत्वा प्रसादं भगवन्निति वन्दे तदण्डवत् ॥ शिरो सा पादयोः कृत्वा वाङ्मयां च परस्परं ॥ प्रपन्नं पाहि मामीश
 भीतं पृथुगुहाकुलं ॥ इति भगवद्वाक्यं ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ यत्किञ्चिन्क्रियते कर्मसु कृतं दुःकृतं मया ॥ त
 त्तद्वत्त्वादि सर्वं सर्वं पुनस्तु कुरुते ॥ इत्यनेन सर्वं समर्पयेन्म ॥ ॥ श्रीभागवते ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं म

॥
 राम
 ७२

क्रिहीनं जनार्दन ॥ यत्कृतं मया देवपरिहृतं तदस्तु मे ॥ ॥ पुराणचरित्रिकायां ॥ कुसुमावर्त्मना वपुषा माघायो ह्य
 येनेततः ॥ निर्माल्यं मन्त्रकेवायं सर्वंगेधनुलेपनं ॥ नैवेद्यं वोपयुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने ॥ ॥ षष्ठस्कन्दे पि ॥ त
 द्वास्य देवं स्वेवाहितं निवेदितं मन्त्रतः ॥ प्रदादात्तु विशुद्ध्यर्थं सर्वकामसिद्धिं समुद्रये ॥ स्वेवाग्निस्वीय हृदये ॥ उवाच स
 स्थाप्य ॥ ॥ तथा च कालिकापुराणे ॥ ध्यायन्तु मन्त्रेणानेन तत्र संस्थापयेद्भुवि ॥ तिस्रदेवपरिस्थाने स्वस्थाने परमेश्व
 रि ॥ यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मेहदि ॥ ॥ भविष्यपुराणे ॥ निर्माल्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च ॥ उपयु
 ज्यत नमो होतुरेकपयने कवे ॥ ॥ निर्माल्यमावेतु ॥ उदके तस्मै वा निर्माल्यं तस्य सत्पजेत् ॥ ॥ कालिकापुरा
 णे ॥ यो यदेवावब्रूतः स तत्रैवैयमभक्तः ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अश्वरीषनवं वस्त्रं फलमन्यदसाधिकं ॥ कृत्वा कृत्वा पा
 नोगतु सदा मेवाहि वै सदा ॥ अत्रैककर्तृविद्याश्रवणान् ॥ ॥ स्वदत्तनैवेद्यमभक्तोऽधिकार उक्तः ॥ पुराणचरित्रिका

षष्ठस्कन्धकालिकापुराणेभ्यश्च ॥ ॥ प्रजानंतरं शंखप्रजामाह मंत्रतंत्रप्रकाशः ॥ प्रजयेकन्धपुष्पाद्यैः शंखवैदेव
 वदुधः ॥ ॥ नारसिंहे ॥ ततः प्रवृत्तिनिर्मात्यं मालंघय महामते । नरसिंहस्य देवस्य तथा न्येषां दिवौकसां ॥ अत्र न्य
 त्रियैर्भोगीताध्यायैस्तु संपठेत् । द्वाविंशदपराधस्तु अहं न्येह निमुच्यते ॥ ॥ ते वापराधावराहपुराणा विः कृष्ण
 लिख्यते ॥ भगवत्कृत्वा नां भवियसि दान्नमोजनं ॥ १ ॥ अनिघिहृदिने दत्तवावनमहत्वा विस्मोरूपसमर्पणं ॥ २ ॥
 मेथुनं कृत्वा ॥ स्नात्वा विस्मोरूपसमर्पणं ॥ ३ ॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वा ॥ स्नात्वा विष्णु कर्मकरां ॥ ४ ॥ रजस्वलां स्पृष्ट्वा ॥ राम
 ॥ स्नात्वा विष्णु गृहप्रवेशनं ॥ ५ ॥ नावं शावे स्पृष्ट्वा ॥ स्नात्वा विष्णु संनिवायवस्थानं ॥ ६ ॥ विष्णुं स्पृशतः पापु वा पृषु ७३
 योगः ॥ ७ ॥ विस्मोः कर्म कुर्वतः पुरीषत्यागः ॥ ८ ॥ विष्णुं शास्त्रमना दत्त्वा शास्त्रांतरप्रशंसा ॥ ९ ॥ अतिमलिनं वासः
 परिधाय विष्णुकर्मा वरणं ॥ १० ॥ अविधानेनाद्यप्यविस्मोरूपसमर्पणं ॥ ११ ॥ विस्मोरपराधं कृत्वा विस्मोरूपसमर्प

कालविवेकेपि अत्र दानमहादानयोरुपादानात् किं न्विया न्विशेषः ॥ मरी विवचनोक्त रोगादौ दानमेव प्रतिप्रसूतं । न तु
 महादानमिति ॥ नारायणोपाध्यायास्तु मुमुक्षुणा दुर्नभिसंहितफलं दानं मलमासे कर्तव्यमेव महादानं त्वनभिसंहित
 फलमपि नेत्याहुः ॥ हृत्य विंता मणौ दानमित्यत्र दानमिति पठंति । अत्राकालं स्यादनाध्याय इति वचनसंज्ञोतिः स्यादना
 ध्यायता इति वचनयोः सन्ध्यागर्जप्रकरणीययोर्विरोधः शक्ताशक्तभेदेन परित्यक्ता य इति केचित् । महोल्का सहवति
 तत्वेन महागर्जनविषयमाकालिकमिति वस्तुर्थः । कालाकालविषय इति हलायुधः ॥ गर्जादिसमाहारविषयमाकालि
 कमित्यपरे ॥ आकालिकनिमित्तकालमारभ्या परदिने तत्कालपर्यंतं संज्ञोतिः सौरनक्षत्रान्यंतरं ज्योतिषा सह वर्तते इति
 दिनमात्रं रात्रिमात्रं चेत्यर्थः ॥ ॥ अथ रोगी दानादिशातपीयकर्मविपाके ॥ महापातकजं विद्रुं सप्तजन्मनि जायते । उ
 पपापोऽवपश्चत्रीणि पापसमुद्भव ॥ दुष्कर्मजानृणां रोगायांति वैवक्रमात्क्रम ॥ जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥

पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिशये । वाधते व्याधिरूपेण तस्य रुक्मादिभिः शमः ॥ कुसुं च राजयश्मा च प्रमेहो ग्रहणा तथा । सू-
 त्रह कृष्मरीकाशा अतीसारभगंदरौ ॥ दुष्टवृणं गय मालापक्षाघातो क्षिनाशनं । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥
 जलोदरं जह्व स्त्रीरुशून रोगवृणा निच । श्वासजीर्णं च रक्तर्दिभ्रममोहगलगदाः ॥ रक्तार्धद विसर्पाघा उपपापोद्भवा गदाः
 दण्डावतानकश्चित्रवपुः कं पविचर्जिका ॥ दल्मी क पुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । तथा र्वाघादि नृणां रोगा अनिपापा उ-
 त्तिहि ॥ अन्ये च वहुधा रोगा जायंते रोगशकराः । उच्यंते ये निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥ महापापेषु सर्वं स्यात्तद-
 र्द्धं नृपाणां तके । दद्यात्पापेषु घृष्टां कं पव्याधिवलावलं ॥ लक्षमुद्रावचं पुष्पां प्रदद्याद्देवता र्चने । दद्याद्भिजसहस्राय मिष्टा-
 न्नं द्विजभोजने ॥ गोदाने वत्सपुक्ता गौः सुशीला पयः सिनी ॥ गोदानमधिकृत्य पुराण ॥ अरोगाश्चैव जायेत ते जस्वी च भवे-
 न्नरः ॥ मनुः ॥ औषधान्यगदोदिशा देवी च विविधा स्थितिः । तपसे व प्रसिद्धा तितपसेषां तु साधनं ॥ अगदो नैरुज्यं शा-

राम-
 ७३

तातपः ॥ यथा निदानं दोषोत्थं कर्मजो हेतुभिर्हिना । महारंभोत्थके त्वेता मोदाय कर्मजः ॥ सारावल्याः ॥ यथा शिनां शीनर-
 तां नराणां सह त्रिभाजां विजिते निपाणां । एवं विधाना मिदमायु मत्र विंशं सदा हृद मुनिप्रवादः ॥ यत्क्रमाह याज्ञवल्क्यः
 वर्त्मधारस्ते हयोगा यथा दीपस्य संस्थितिः । विक्रियापि च भृष्टैव मकाले प्राण संक्षयः ॥ यथा विकलवर्त्यादि सत्वे प्रवणवाता
 दिना नीपनाशस्तथा सत्यप्यायुषि शुभकर्मवशात् नो दुर्गवत्स्य युद्धा यथा शित्वादिना प्राणनाश इत्यायुर्ब्रह्म ॥ यथा शास्त्रं च-
 निस्तीतो यथा व्याधिविक्रिस्तिहः । नशमं यातियो व्याधिः सज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ तच्चिकित्सायां निषेदी वाप्यः ॥ दाने र्दयादि-
 भिरुप द्विजदेवभागो युर्वर्धना प्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः । इत्युक्तपुण्यनिवधैरुपचीयमानाः प्राकृपापजायदिरुजः प्रशमं प्र-
 यांति ॥ एवं हेमादि हृतदानखण्डे ते तद्भोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यमुदस्य दानं सर्वेषां रोगानां नाशकारणं ॥ तस्मै
 सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं कमलोद्भव । कर्मदोषोत्थजव्याधौ च दानादिभिः कर्मनिरोधधीभिः । कर्मक्षयो दोषपरिशये च सिद्धिः

तिपेयतुवतांकथंचित् । ते कर्मदोषप्रभवागदास्तु ॥ ॥ अतएवोक्तं ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्मदुर्ग्यात्र किञ्चन । अविस्मार्त्तम
 त्वयस्माद्विपुलां परिपच्यते ॥ केवलदोषनेतुस्वहेतु उद्देशे रनिनादिदोषैरुपस्थितैः स्वेषु परिस्रवुलभिः । भवन्ति येषां भूतां वि-
 कारास्ते दोषजानेन नष्टुद्धिसाध्याः ॥ ॥ अथमुमुर्षुकर्तव्यं ॥ मनुः ॥ इह वा सुवृत्ता काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्तते । निष्कामं ज्ञानप्र-
 वृत्तं निवृत्तं मुपदिश्यते ॥ प्रवृत्तं कर्म संसेव्यं देवानामेति सार्धितं । निवृत्तं सेवमानसुभूतनृत्येति पंचवे ॥ ॥ विष्णुपुरा-
 णं ॥ विशिष्टफलदाः कामानिष्कामानां विभुक्तिदाः । कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिपुक्तत्वात् । प्रवृत्तं तदेव कर्म काम-
 नोरहितं । पुनर्बुद्धिज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वा निवृत्तमुच्यते सार्धितं समानगतित्वं । अर्हत्तुल्यत्वात् । पं-
 चभूतान्येत्येत्यमो सं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ भगवद्गीतापि ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैहिकी । अयुक्तः काम-
 कारेण फलेशक्तो निबध्यते ॥ युक्तं इत्येवमयं कर्माणि न फलायेत्येव समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निरोधः । शं-
 कामतिर

राम
 ७४

परः पक्षस्तत्रापि विशेषतः । पंचस्यूर्ध्वतत्रापि दशस्यूर्ध्वमतोप्यति ॥ मद्या युक्ता च तत्रापि शस्ताराजं स्वयोदशी । एवं
 प्रतिपदादिपञ्चदशकषट्वादिदशकैकदश्यादिपंचकत्रयोदश्यादिविक्रितिरूपकल्पवतु स्य विधानात् ॥ ॥
 प्रायुक्तनागरखण्डे ॥ यत्सहस्रं विधानं तत्कन्यास्थरविनिमित्तकं । अनेन विधिना श्राद्धं विरहस्येह निवृत्तेत् ॥ कन्या
 कुंभहस्त्येर्कं रुक्मपक्षे च सर्वं देति मत्स्यपुराणे कवाक्यत्वात् ॥ तत्रैवाषाढी पञ्चमपक्षसम्बन्धेः तीव्रप्राशस्त्यं न तु पंच-
 मपक्षेऽपि स ह्युद्दिष्टं तत्राहुः । इमेवेति नियमभंगप्रसंगात् । अत्र त्रिभागादिकल्पः शक्त्यपेक्षया न्यथाऽसंभवतिलुप-
 पाये गुरुपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणमुपामाणं स्यात्पक्षविधेः पुनश्च तत्तत्फलभूमा एका देया स्तिष्ठो देयाः षडर्थ-
 शनिवृत्तकल्पः । नित्यत्वादिति श्राद्धवितामणिः ॥ तत्र नित्येऽपि सन्धावन्दने सूर्यापस्थानमुपक्रम्य ॥ ॥ कात्यायनः ॥
 तदसंशक्तपार्थिवैकपादद्विपादपि । कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि तुर्द्धवाकुरथापि वेति ॥ अन्यत्र लघुप्रयत्नसाध्यानां कथं

विकल्परत्ननाह स एव यत्र स्यात्तु भूयस्त्वन्नेयसोपिमनीषिणः ॥ भूयस्त्वं बुवते तत्र ह्युक्ते यो ह्यवाप्यते ॥ नित्येष्ट्याया स वाङ्
 म्यादुपात्रत्वरितक्षयाणां आनुषंगिकफलानां च भूयस्त्वसंभवादिति भावः ॥ तद्वदत्रापि तावत्त्वेन फलभूयः कल्पनीयत्वं ननु
 शक्त्यापत्तायाः ॥ तथा हि प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो नुकल्पेन वर्तते ॥ नवसां प्रादायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलमित्यनेन शक्त
 म्यहीनकल्पकरणे फलानुदयः स्यात् ॥ ॥ यत्तु ॥ आह वेषु विपन्नानां जलानि भृगुपातिनां ॥ यत्तु दर्श्यां भवेत्सूजा अमावा
 स्यातु कामिकीतिकेत्यागता परपक्षप्रकरणस्य देवीपुराणवचनेन विशेषविधिमदीत्या अर्थादनेषां तत्र सूजा निषेधाच्च
 तु दर्शावर्जनमुक्तं तच्चित्य ॥ न ह्येतद्वचनादनेषां निषिध्यति परिसंख्याप्रसंगात् ॥ किंतु शब्दादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र
 आहं विधीयते ॥ आहं विवेकेषु ब्रह्मपुराणे ॥ प्रायानशनेत्यादिना सकलकृष्णस्य सैव आहं मनिवायेयदा श्चिनेतर्पणीया
 यत्तु दर्श्यां लुप्तपिण्डादकक्रिया इति पुनरभिधानं तद्वत्त्वं ह्यतर्थादि विषयमित्यनेनोक्तं ॥ इति तस्मिन्नेपि ददं हि वाक्यं

राग
 ८०

बाधे कुतरोषवाचात्यात्रां तत्र न बाध इति आहं विवेकः ॥ तथा च व्यासवचनेऽनौकरणादिकं प्रत्युक्तं तदप्यमवाहनस्व
 धाकारपिण्डानौकरणादिकं ॥ ब्रह्मवर्ण्यादिनियमं विश्वान्देवास्तथैव च ॥ नित्य आहं तज्जदेत्ताभ्यो ज्यमत्रं प्रकल्पयेत् ॥
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारे विवेजयेत् ॥ एकमप्याशये चित्तं यत्र मण्यत्र हंगुहीति ॥ स्वधाकारः स्वधावाचनः ॥ त
 आचरातातपः ॥ पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ॥ स्वधावाचनलोपोऽत्र विकरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणास्व
 स्ति सोमनस्यं तथा स्त्विति ॥ एवं च नित्य आहं मदेवं स्यादप्यपिण्डविवर्जितं ॥ दक्षिणारहितं स्यात्तदा तु भोक्तुं युती जित
 मितिकाशी खण्डवचनं दक्षिणा निषेधकमशक्तविषयं ॥ ॥ पावृणानंतरनित्य आहं विकल्प उक्तो मार्कण्डेयपुराणे ॥
 नित्यक्रियापितृणां तु कचिद्विद्वत्समाः ॥ न पितृणां तथा चान्ये शेषे सर्ववदाचरेत् ॥ ॥ एवं नित्य आहं मनिवायेयवि
 त्तुपुराणे ॥ दद्याच्च निभा वितयपरिराहु सचारिणां ॥ स्वेच्छया तु लारादयदि भावसत्यरितं ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः

संशोक्ताभिस्तुकाश्च ये । चतुरः पूजयेन्नेताच्युतनात्युच्यते ॥ चकारः पूर्वोक्ताः । तिथिभोजनेन समुच्चयार्थः । सन्ध्यासि
 निशादानेतु ॥ यतिहमेजलन्द्यात्रैशंद्यात्पुनर्जगत् । तत्रैसं मेरुणातुल्यंतुलसागरोपमं ॥ ॥ विष्णुवर्मात्ररेखाच
 ण्डालोवाथपापोवाशक्तवापितृघातकः । देशकालाद्ययगतोभरणोद्योमतोममेति ॥ ॥ विष्णुपुराणं ॥ आधित
 म्पादुदीनस्यकुटुम्बात्पुनस्तस्य ॥ अधानत्वापुपन्नस्य निशावाप्यो विधीयते ॥ अत्र निशाद्यदानेभोजनेनिषेधान् ।
 मन्त्रस्य यज्ञस्य नित्यत्वाच्चातिथिप्राप्तेवनित्यत्वात्तत्त्वसमिद्धयेवास्मात्मात्राय निशादिदानमारण्यकमिति ॥ ॥ अतः
 एव दोषाय नः ॥ अहंरहं वास्मणेभ्योः । न दद्यादा मूलफलशुभाकेभ्योः येन मनुष्ययज्ञसमाप्नोति विष्णुकाभावेवायं गोभ्यो
 दद्यादग्नौ वा क्षिपेदिति विष्णुपुराणं ॥ यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति वनवानृद्धिजः । सम्यक्पश्च महापत्तौ हरेरिदं स्तद
 वाप्नुयात् ॥ ॥ अकरणोऽत्यवायमाह व्यासः ॥ पंचयज्ञाश्च यो मोक्षान्न करोति गृहाश्रमी । तस्य नायं न च परो लोवत

राम
 ८१

काशकृतापि अमावास्यामृतस्य मध्ये मलमासपाते तत्र न मासिकमित्यभिधाय पूर्वोक्तं कुशुमिवचनं साधकत्वेनातिहितं यत्र
 दपि हेयं ॥ तद्वचनेऽमावास्यामृतस्येति विशेषस्याभिधानात् ॥ न च अहममुद्यत्कुर्यादन्नश्चाभिषंयुतं । सन्ध्यात्सरेदि
 हृद्वेपि प्रतिमासं मासिकं ॥ इति कुशुमिवचनांतरातिहितं येन मासिककृद्धिनिषेधार्थं वचनमिति वाच्यं तत्परत्वेप
 माणाभावात् ॥ किंतु मलमासे येन मासिककृद्धिः पितृमासिकनास्तीति वचनस्योपार्थः । पूर्वलिखितलघुहारीतवचनसा
 मः । यत्तु तस्मिन् योदशं प्राद्वमिति पठितं । अमावास्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्यात् । अन्यत्र तु मलमासे येन मासि
 ककृद्धिरिति । न वा मावास्यायां पार्वणविधिनिषेध इति वाच्यं । पुरुषभेदेन तस्य नियतं संख्यत्वात् त्रयोदशत्वात्तु पपत्तेः पूर्व
 गृहणं । तथेति अमावास्यादिनिमित्तकस्य प्रतिपदवाच्येति व्याख्यातं जीमूतवाहनेन तदपि चित्यं ॥ अमावास्यामृतस्येति
 विशेषणभावेन तदर्थक्यनेष माणाभावात् । अमावास्यापार्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यत्वात् त्रयोदशत्वात्तु पपत्तमि

धानं न च संगच्छते यतो भवन्मतेष्वेकद्वित्रादिमासिकानंतरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः । अत्र वत्सरापेक्षया पणपुरा
 णन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् प्रकृतेऽपि ॥ अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्सन्ध्यासंस्कारं सकृत् । विश्वतुर्वा यथा राक्षसासेमा
 से दिने दिने ॥ इति देवत्ववदनेन सन्ध्यासंस्कारे प्रतिमासं श्राद्धविधानात् ॥ तदपेक्षया मावास्या श्राद्धस्यापि तन्माया त्रयोदशत्व
 मिति इत्युक्तं यद्यपि धानादपि तन्निमित्तं पुरातनमेवावगम्यते । नपेक्षया श्राद्धमिति पूर्ववाश्रयणं तद्येत्त्रापि सा निमात्र
 कर्तव्या श्रयणमाह वर्यात्पुर्वपददर्शयागपरं पिण्डपितृयज्ञपरश्च न पार्वणश्राद्धपरं । तस्य ह्यस्मपक्षनिमित्तकत्वेन प
 र्वनिमित्तकत्वाभावात् । एवमुक्तं ह्यश्राद्धप्रतिष्ठादकनानाविधवदनविरोधाच्च । अतएव अन्यतरैर्नानादेशीयसंग्रहक
 रैरमावास्यामृतस्यैव विशेषानामितः ॥ श्राद्धविवेककृद्भि रपि मलमासे पार्वणाभावो बहुप्रवच्यैरुक्तः ॥ अथाविमा
 से प्रत्यादिकविचारः ॥ लघुहारीतः ॥ इत्यहं द्वादशमासिकार्थापेक्षया बुधैः । कचित्रयोदशेऽपि स्यादाद्यमुक्ता तु वत्स

रा. प्र.
 ८४

नोदश्वखः ॥ हारीतः ॥ नोदश्वखोऽप्यायादिति निष्कामस्तु प्राश्वखे नैव ॥ यथा देवलः ॥ प्राश्वखेऽत्रानिभुञ्जीतशु
 विः प्रोमधिरितः । विष्णुवदनः प्रीतो भुञ्जीत नृविदिश्वखः ॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणा मुखनिषेधमाहापस्तम्बः ॥ द
 क्षिणा मुखो न भुञ्जीताना युष्मद्देवं मुखस्य भोजनं ॥ सातुरुपादिशंतिव्यासः ॥ पश्चाद्भी भोजनं कुर्यात्प्राश्वखो मौन
 माश्रितः । हस्तोपादौ तथैवास्मिन्नेषु पञ्चोर्दुतामताः ॥ यमः ॥ अप्येकपञ्चानां श्रीयात्समस्तः स्वर्गनेरपि । केहिजाना
 तिकिं कस्य प्रेक्षन्पातकमहत् ॥ जलादिनापेक्षिन्निदकरणे तु राखः ॥ भस्मस्तम्भजननोरमादेः प्रक्षिप्तं न दयेत् । एक
 पञ्चपविद्यानां विप्रानां सह भोजने ॥ सद्यो कोपित्यजेत्यात्र शेषमत्र विवर्जयेत् । मोहादुक्ते तु यः पञ्चा मुखे ससह भो
 जनः ॥ प्राजापत्यं च रेद्विप्रः शत्रुः शान्तपनंतथा । सातपनं ह्यसाध्यं तत्रैकपुराणं दयं सते हानतः सकृदिति प्रायश्चित्तवि
 वेकः ॥ एतत्समानार्थमभिवाद्या ह गोमिलः ॥ भुञ्जानेषु नृविप्रेषु यज्ञपात्रपरित्यजेत् । भोजने विडुर्कर्ता सो ब्रह्महापित

द्योच्यते ॥ ॥ आपस्तम्बः ॥ वाचन भुंजीतान्यत्र फलमूलैर्न इति ॥ ॥ मनुः ॥ नातिप्रगो नाति सायं न सायं प्रातरासितः
 अतिप्रगे अविरोदिते सूर्ये अति सायं सूर्यास्तमय समय एव प्रातरासितः दिनभोजने नाति तप्तः न सायं रात्रौ भुंजी
 तेत्यर्थः ॥ ॥ आपस्तम्बः ॥ यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् ॥ आसनस्थो न वा न्यत्र स विप्रः पंक्तिद्वयकः ॥ भोज
 नशालायां भोक्तुकामः सन् ॥ आसनाश्वो वा रात्रिस्थितो वा वोपस्पृशेत् न वा मेदित्यर्थः ॥ ॥ दोषायुनः ॥ उपलिप्ते समे
 स्थाने भुवो लम्बासना न्विते ॥ वतुरसत्रिको नश्च वल्लं वा ऊर्ध्वं नुक् ॥ कर्तव्यमानुषैर्गणसणादिषु मण्डलं ॥ इति
 आपस्तम्बः ॥ भिन्नकास्येतु यो विप्रो यदि भुंक्तुकामतः ॥ उपवासेन वै केन पशुगव्येन शुद्ध्यति ॥ ॥ तथा मूत्रादिनीच
 जलापवित्रीकृतपात्रोपि दृढमनुः ॥ तासु पात्रेन भुंजीत भिन्नकास्ये मलान्विते ॥ पलासपत्रपात्रेषु गृहीते त्वत्पव
 श्वरेत् ॥ ॥ नव्यवर्द्धमानहताग्निपुराणं ॥ अर्कपत्रे तथा एष आ यसेतामभाजने ॥ करक कर्कटकैर्वै भुक्ता वा डी

राम
 ८४

रं ॥ इत्यादिकीयाप्रेतक्रियासाक्षादशो मासीत्युत्सर्गः ॥ अत्र प्रेतपदं प्रमीनमात्रपरं ॥ कविमलमासपतिते त्रयोदशे पि
 मासे कार्या ॥ आशंसास्वत्सरिकं द्वादश एव मलमासपिकार्यं ॥ नन्वेकादशमासमध्ये मलमासे पितृदाद्वादशमासिमृत
 तिथ्यालमात्सपिण्डानुपपत्तेः ॥ ॥ अतएवैतद्विषये विष्णुवर्मोत्रेण त्रयोदशमासिकं श्राद्धानुक्तानि ॥ यथा ॥ सम्य
 त्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादविमासिकः ॥ तदा त्रयोदशमासिकार्याप्रेतस्य दार्ढ्यकी ॥ सत्यवृतेनापि सन्वत्सरस्य मध्ये तु यदि
 स्यादविमासकः ॥ तदा त्रयोदशमासिकं कार्यं तद्विकं न वेत् ॥ ॥ लघुहारीतः ॥ असंक्रांतेपि कर्तव्यमादिकं प्रथमं द्विजैः ॥
 तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ॥ असंक्रांते रबौ मलमास इत्यर्थः ॥ आदिकं प्रथमं मलमासं विदुर्बुधाः ॥ इति
 पृथग्निर्द्देशात् ॥ ॥ ततश्च ॥ गर्भवार्द्धविहृत्येव मृतानां पिण्डकर्मसु ॥ सपिण्डीकरणं वैवनाधिमासं विदुर्बुधाः ॥ इति
 यत्सपिण्डीकरणं पुनरभिहितं ॥ तन्मलमासेपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्तं सपिण्डनापकर्षार्थं ॥ ॥ अथ सपिण्डनं

पक्षविचारः॥ अत्र केचिदहं हर्षद्विरापद्येत इति गोभिलसूत्रेण॥ प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि प्रोक्तानि सोऽपि यथाका-
 लं कार्याणि नान्यथा युज्यन्ते ततः॥ इति लघुहारीतवचनादन्यथानुपपद्यमानं हृद्ग्रन्थमेवापकर्षो बुध्यते गर्भाधानादिक-
 स्काराश्चानुप्रासनां ताः॥ नैमित्तिकानि काम्यानि निनिपतन्ति यथा यथा॥ तथा तथैव कार्याणि न कालसु विधीयन्ते॥ इत्यनेन
 तुल्यन्यायात्तन्मध्यकरणेन यथोपपन्ना इति न चेत्॥ चूडाकरणादीनामपि तुल्यन्यायतया नुष्ठाने यदुद्धृतिनिर्विघ्नं स्या-
 दिति वाच्यं॥ अधिमासे विवाहं यात्रां चूडांतथोपनयनादिकुर्यान्न सावकाशं मङ्गल्यं न तु विशेषेण्यमित्यादौ निरवकाशत्वे
 पिसंस्कारमात्रम्यकर्तव्यता यो चूडाकरणादीनां शृंगयादिकुर्यान्निषेधावगमात्॥ अथैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानुशुक्ल-
 तगः सुरवरेकगुरुश्च सिद्धे॥ नारयतेव ते विवाहं गृहपतिस्तौ सौडादिकर्म गमना गमनश्चूरीरेः॥ इत्यादौ सर्वत्र कालासौ-
 चे चूडाकरणादीनां विशेषतो निषेधावगमाच्च॥ अत्र प्रासनांतस्पृहाप्यनुलेखानां स्मृतीनां मूलभूततत्त्वत्पदवन्नानां

गम-
 ८५

पाण्डुरेत्॥ पृष्ठे कदलीयुत्रादि पृष्ठे॥ ॥ पैठीनसिः॥ तासुरजतमुवर्त्तामरांस्वमुक्तिस्फटिकानां न दोष इति शेषः॥ अ-
 त्र पाषाणपात्रं भोजने निषिद्धं॥ तेजसानां चूलीनां च सर्वस्याशमय स्य च॥ भस्मना जिह्मराचैव मुद्धिरुक्ता मणीषिभिः॥ र-
 तिमनुना पाषाणपात्रस्य मुद्धिविधानाद्यपि विज्ञाते॥ ॥ प्रवेताः॥ तासु मास्यं जये चैव कां स्य पात्रे च भोजनं॥ यतिः वृत्तवारी-
 चविधे वा च विवर्जयेत्॥ ॥ अत्रिः॥ आसने पादमारोग्ययोर्भुक्ते वा स्यात्कचित्॥ मुखेन चात्र मश्नाति तुलां गोमासभक्षण-
 मुखेन हस्तौ त्रौलनं विना गवादिदित्यर्थः॥ ॥ आश्वमेधिके॥ आहुपादसु भुञ्जीत प्राशुखश्चासने शुचौ॥ पादाभ्यां धरे-
 णां स्मृत्वा पादेनैकेन वा पुनः॥ ॥ वीर्यायनः॥ भोजनं हवनं दानं मुपकारः प्रतिग्रहः॥ वर्हिजो नून कार्याणि तत्त्वदानं सनं स्मृ-
 तं॥ ॥ हारीतः॥ मार्जनाद्यनवलिकर्म भोजनानि वदेन तीर्थेण कुर्यात्॥ ॥ परासरभाष्ये हृदमनुः॥ न पिबेन्न च भुञ्जीत
 सव्येन पाणिना द्विजेन॥ शूडेण विजितं पिबेत्॥ ॥ मार्कण्डेयः॥ पादप्रसवनं कृत्वा न वदेदित्तमस्तकः॥ ॥ मनुः॥ पूज-

येऽसन्नं नित्यमाशमचै तददत्तं यन् । दद्याद्दुष्टे तु सीदे च प्रण मे चैव सर्वदा ॥ ॥ कूर्मपुराणे ॥ अत्रं दद्यात्प्रणम्यादौ प्रां
 बलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्ते तदिति भक्त्या यवन्दयेत् ॥ ॥ विष्णुपुराणे ॥ नागः कूर्मश्च कुरो देव दत्तो धनं ज
 यः । वदित्वा वायवः पंच सपा भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा वायु वायुभ्यः प्राणा दिभ्यो न ह्यो मयेत् ॥ इति वसिष्ठ पठितवच
 नाच्चा गोदिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः ॥ तत्रात्रं देवेभ्यो दत्त्वेव नोक्तं ॥ ॥ तथा भगवद्गीता ॥ दद्याद्वनो गान्
 दिवो देवा दास्यं तो यत्तना विताः । तैर्दत्ता मुग्धा येभ्यो भुक्तिस्तनवस्वसः ॥ यज्ञैः सम्बद्धितगवान् भ्यभोजाननादीन् ॥ राम
 ह्यो दिव्या दादास्यंति ॥ अतो देवैर्दत्ता नानादीन् तेभ्यो देवेभ्यो दत्त्वा यो भुक्ते सर्वो रस्वस्मृतिः ॥ त्रिवेद्यप्राशनात्सर्वदेवैर्
 दौदका कृतिः । होतव्या जठरे वक्रौ स्वतुपाणि तलेन तु ॥ तेन पादो दकेन पोदानं कृत्वा प्राणा कृतिर्नैवेद्येन कार्या दत्तने
 वेद्यादिभक्षणां तु पश्चादुपपादयिष्यते ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ आपो घ्राणश्च गृहीयात्सर्वतीर्थमयं च यत् । असृतो पस्तराण

तिकल्पनायां गौरवान् ॥ ॥ कालाशौचे कूडादिनकार्यमिति ॥ नैमित्तिकानिकाम्यानि निपतंतियथा यथा । इत्यस्यापवाद
 ककूडादौ निषः कूपः ॥ तथा च ॥ महापुराणे प्रेती भूते किं सपिण्डमस्य किं षणीयं किंचा कूडादेः स्वकालवाधेन कालांतरे तत्
 मर्यादाकांक्षायां यदहर्द्वितिवचनं सविषयमेवेति कुतो निर्विषयत्वा । न वा कृतमपि एतन्मप्यद्विष्टाद्वा नावात् । पूर्वेषा
 अत्रास्मिन् दिह तेनातेपतिने संगवर्जिते युक्तुमाश्च मृतदेयं येन्यस्वददाप्यसाविति गाननिमित्तव्यतिरेकेन अकराणां
 द्विष्टाद्वस्यका गतिरिति वाच्यं । न तन्पूर्वयतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः क्वचित् । द्विष्टाद्वस्यलोपः स्यादु न योरपि पक्षयो र्
 तिवक्ष्योपस्वनवांगवावात् । सक्षाराणां वेगुणमिति वाच्यं । तद्वदेवांगवोधकविधीनां तदितरपरत्वादिति । अन्यथा गनी
 धानादिनिमित्तेनाप्युपकर्षे महाप्रवापत्रे रिति वदतितत्त्वित्यं ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वप्रेतः पार्श्वेण भुज्जवेत् । बद्धी स्यात्प्रेत
 योग्यं तु गृहस्थश्च ततो न वेदिति मत्स्यपुराणवचना महापुराणे प्रेती भूते वृद्धिर्कर्मवत् ॥ यत्ने दत्तवैवनाच्च महापुराणे

नीभूतमात्रेदृष्टिकर्मानविकारात् निरवकाशदृष्ट्यर्थमपकर्षो युक्तः। नवनेमिन्निकानीति दशवचनात् प्रतिप्रसववृत्तिवा
 यं। तस्य कालाश्रुद्धेः प्रतिप्रसवरूपत्वात्। महागुरोप्रेतीभावमात्रस्य कालाश्रुद्धिर्त्वं प्रमीतो पितरौ यस्य देहस्तस्याश्रुद्धि
 र्भवेत्। नापि देवनेवाप्येयं वत्ससौ नवत्सरः॥ इति तल्लिखितदेवीपुराणवचने देहाश्रुद्धिर्निधानात्॥ ॥ अतएव वैश्व
 देवाग्न्याधानात् प्रतिप्रसवमाह छन्दोगपरिशिष्टः॥ वलिकर्म प्राक्रम्य॥ एतद्गृहपतोपेतकुम्भो देकादशो हनि। प्रागेका
 दशाह्नीत्सद्योजागराणादिकं॥ एतद्दलिकर्म तद्युगनद्वराहिनत्वात् वैश्वदेवस्यापि गृहणं एकादशाह्नीत् एकादशाह्नि
 यसाणां जागराणादिकं मग्न्याधानात्। वस्तुतस्तु कालाशौचं तु देवयन्मर्वा न पुरुषान्येति समानं। यथा मलमासादिभ्य
 यथा दशाह्नाशौचस्यापि कालाशौचत्वे तत्रापि नैमिन्निकानीति वचनात्सु सवनादि स्यात्। यदाप्यभिहितं न तत्सर्वमित्य
 नेन कवल वैश्वदेवाग्न्याधानसहितवलि वैश्वदेवो सत्त्वापुरुनिपाते यथा वृद्धिश्चाद्विना करणी यौ तथा गर्भाधानाद्यनु।

राम
८६

मसीति विस्मोरत्र मयस्य च॥ अत्र च आत्वापस्तराणां स्वर्णप्राशयतो या मृतं सहत्। अमृतोपस्तराणामसीतित्वा हां ते न च तत्त्व
 विदितिसव्यामपद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणाय तौ मीत्यनंतरं स्वाहाकारं यति॥ ॥ वसुपुराणे॥ हस्तेन लंघयेन्नात्र
 सोदकेन कदाचन। कुंभार्थालंघयेदुन्नतं नान्न निहतं भवेत्॥ हतं चान्नमनसत्वं तस्य जातित्वरात्मनः। प्राणोभ्यस्त्व
 यपचम्यः स्वाहाप्राणवसंयुताः॥ पञ्चोक्तोस्तु त्वं दूयात्पुन्यानि निमेषु च॥ ॥ स्मृत्यर्थसारे॥ प्राणादुक्तो घृताभावोप
 आहुञ्जीत नो घृतं॥ ॥ देवलः॥ न भुञ्जीता घृतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वयं। परितमयं दूत्यं च सर्पिरादुरसापहं॥ ॥ काशी
 खण्डे॥ दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते। केशकीटादिसंभूतोऽप्यात्स दर्भकः॥ यावद्व्यात्रमश्रीया च वृष्या न दूणा
 पुणान्। अतो मौनेन यो भुङ्क्ते तं भुङ्क्ते केवलमृतं॥ ॥ मनुः॥ स्वाध्याये भोजने च दक्षिणपाणिमुद्धरेत्। उद्धरेद्वस्त्रोद्धतिः कु
 र्यादित्यर्थः॥ ॥ बोधायनः॥ आचम्य सहते देशे उपविश्यान्नमुपसंगृह्य सर्वगुलिभिः शकमकुर्वन् प्राप्तायाति एतरोषपोआ

शम
७६

मन्त्रराहुप्रजापतिः॥ वामहस्तेन केवलं वामहस्तेन ॥ अतएव ॥ पीतशेषं तु यज्ञो यंतत्पि वेन्न द्विजो ज्ञमदति ॥ पीतशेषं पि वे
नयेति ब्रह्मपुराणवचनादविशेषात्सर्वं निषिद्धं ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ तिलकलंजलं क्षीरं दधिशौडपूतानि च । न त्यजदं कृज-
न्धा निशंकुशाकं कदाचन ॥ ॥ महाभारते ॥ पानीयं पोषणं संपिदा विक्षीरमधून्यपि । निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयं तु क-
स्यचित् ॥ निरस्यं निःसनीयमित्यर्थः । प्रत्यापोषणे तु हस्तप्रक्षालनं निषिद्धं । मांसं लिप्त्रं करं प्रक्षाल्य पुनरनुलिप्तं करेण
प्रत्यापोषणं कर्तव्यं ॥ ॥ तथा ॥ अन्नं शल्वं च पथ्यं च प्रोक्षितं प्रोक्षणे दकैः । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणुक्तेतरभस्याणो दोषमा-
ह ॥ ॥ मनुः ॥ आलस्यादन्नः दोषाश्च मनुर्विप्रान् जिह्यां सति । अन्नं दोषस्त्रिविधः दुष्टद्वारका युर्वदोक्तः । अदृष्टद्वारकं कर्म-
मुक्तः उभयोक्तस्तु बालवत्सात्वगादिदोषादृष्टद्वारकः ॥ ॥ अतएव मनुर्नोक्तः ॥ स्वाद्याये चैव मुक्तः स्यान्नित्यं वा-
त्माहितेषु चेति पुक्तमुक्तः ॥ ॥ आशुर्वदेव कर्तव्यः ॥ व्याधिमिद्धि यदौर्ध्वं मरणाद्व्याधिगच्छति । विरुद्धं रसवीर्या-

णिभुं जानोनामवाचरः॥ शुक्रमांसं स्त्रियोद्वावा लर्कस्त रुणां दधि । प्रभाते मेथुनं निडा सद्यः प्राणहराणि घट ॥ त रुणां नूत
 नं बालोरिव त्वानन्द चि नूतनं येत्युक्तेः । ह मो विरुद्धो स्वादु घ्नो कद स्रोर सपाकतः । अस्त्रतिक्तौ कषाया स्रोर सेवी य विपा
 कतः । रसेदन्नं विषात्रित्यंतेत्यरी सेव्यते तथा ॥ प्रियंते मलिकाः स्पर्शादन्नं पर्युषिता यथ ॥ द्रो तु गुणाः । सी से हिं संख्ये माणा
 येः क्रमात् पटु तवः स्मृताः ॥ ह म ते कुपिता द्वयोः स्वादु स्तु लवणा न रसान् । गो वृ म स्मि मां से सुही रोथ विरु नी न जेत ॥
 नवमं व र सा ते लं शो चित्त प्रो द के न रः । स्वत्पा र्क किरणा न्स्वेदं पादत्राणं य सर्वदा ॥ उ स्म स्व भा वे ज्ञ पु निः प्रा हतः शय मं न
 जेत ॥ अय मेव विवि कार्णः शिशि रेपि विरोधतः ॥ व स ते कुपितः स्त्रे मा अग्नि मा हं करोत्यतः । ती शो न मन ल स्या दि क व न य
 ह म भन ॥ व्या या मो ह त्त न धूम त प्रे शो वो द कम जेत ॥ पुर न्या य व गो वृ म मो दु जा ग ल मां से भु क् ॥ गुरु स्मा सु गु म भु रं दि वा ख
 पश्च व ज्ञ येत् ॥ स्वादु शी तं ड व स्त्रि ग्वं म न्न पा नं स रा क्क र ॥ घृतं पयः स रा न्य न्यं न ज न ग्री षे न सी द ति । म ध्या द्देशी त ले ख णा ॥

॥
राम
८७

नावा न्मा धुर्या त्ति क्त स्व द्वा पि पित्त हा ॥ औ स्मा त्क षा य भा वा च्च ति क्त त्वा द्ध क फे हितः । शुक्र धा न्यं श मी धा न्यं ल घु स न्य त्स यो पि
 तं ॥ ॥ अथ शक गुणाः ॥ पा ठा लं क फ पित्त सृ क न्वर दु स्र व णा प ह । वि स र्प्य णे म व्या धि ति दो षा नां वि ना श नं ॥ पटो ल प
 त्रं पित्त घ्न ना डी त स्य त्रि दो ष घ्न मूलं त स्य वि रे च कं । वा स्तु कः शु क्णो ह यो दो षे ण न्या क ती ल घुः ॥ स सारः कृ मि त्वा मे धो
 रु च्योऽग्नि व ल व द्ध नः । व यः सं स्था प ना द्वा स्मां मे धा युः स्मृ ति वा द्धि नी ॥ नि स्यः पित्त क फ वृ द्धि वृ णा स्या कृ मि कु स्र तु त् ॥ मूल
 कं गु रु रि ष्ट त्रि स्ती क्षा सा म ति दो ष नु त् ॥ त दे व स्त्रि ग्वं सि द्धं तु पित्त नु क फ वा त नु त् । ना डी व शा कं पित्त घ्नं ति क्त म भु र शो
 त ल ॥ पि क्त लं गु रु वि षं नि क फ वा त प्र को प नः । म भु रं ल घु पा क व ति क्त र ति प्र को प न ॥ त स्तु प व ज ल यु क्त पित्त वृ द्धि क फ
 प ह ॥ प लं क क फ पित्त ग्री रु क्षा तु वि व न्ध र त् ॥ त ए लो य म मू क पित्त वि ष नु त्वा दु पा क तः । फ ला य शा कं रु स नु पित्त
 ष ह रं गु रु ॥ क फ पित्त ह री वा स्मी मे धा त्प र क री स दा । ति ति क्ता कु स्र घ्नी क फ पित्त हित ॥ प न्च ऋ लः का र ती व र्ण

१५
 अवातहरोलघुः। शाकेषु सर्वे निवसन्ति रोगा रोगो हि देहस्य विनाशहेतुः। तस्माद्दुर्ध्वैः शाक विवर्जनं च कार्पतया स्त्रेषु
 तदेव दोषाः॥ स्त्रिभन्निःपीडितरसं स्त्रे हा क्तं यत्प्रणयते। सर्वं शाकमवोक्षणं अजाघ्रे म समैषुनः॥ अनेपटोलवास्तुक
 काकमाची पुनर्नवाः। वार्ता कुवेरा गुण सप्तपुक्ता वै द्विप्रदा भारुतनागबली॥ शुरुप्रदाशो गितवर्द्धनी च हन्ना सकाशा
 रुदिनाशिनी च। सावनो कफ पित्तघ्नी पक्षा रुक्षाति पित्तना॥ सदा फलाति दोषघ्नी रक्तपित्तपणाशिनी। वातश्चेभक
 कश्यपुर्जरा मलनेदिनी॥ अलातृ यक्षिका गुवा मधुरा कफरोगहृत्। कारवेलः सकर्कोटो रोचनेः कफपित्तनुत्॥ शृगा
 रुक कफपित्तघ्नी रुविहं निवातनं। त्रपुषं मूलं कक्षवालं पित्तहृत् स्मृतं॥ शृगा दीपनो रुष्य कफघ्नी विषदोषघ्नी
 विशदरो सपथो भूकदत्वति दोषनः॥ मानक स्वासं वातघ्नी हि दीपनं। वृष्य कषाय मधुरं कफपित्तविरो
 धिव॥ कर्कसको नवदर मलवात कफापहं। पक्वपित्तानिल हरं स्त्रिधं समरसं सरं॥ तक्षु कफवातघ्नं नवापित्तवि

राम
 ल्य

रु। दाम्रादाय लपमानां कल्यामा रुतनाशनाः॥ मासं वातहरं हृष्यं हं वनं वलवर्द्धनं। श्रीणनंगुरु हृष्यं च मधुरं रसपाकयोः॥ म
 त्स्या सुहृन्नाः सर्वे गुरवः शुरुवर्द्धनाः। वन्याः स्त्रिधो स्म मधुराः कफपित्तकरो मताः॥ अथवा वाय मदीप्ता दीनां च प्रजि
 ताः। वातो ज्वान् वात रोगा मलप्राणिनः सदा॥ अडमत्स्या सुलघ्वो ग्राहिणो ग्रहिणी हताः॥ अथ लवनगुणः॥ स
 न्ववदीपनं हृष्यं च शुष्यं वातनं लघुः। स्त्रिधं हृष्यं विदोषघ्नं मधुरं लवनानुत्॥ सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्ममरिहो दिव।
 नेदनसिद्धमां संच भूलघ्नी नाति पित्तनं॥ लोकश्च वायिनं वनं पादनं दीपनं सरं। कफवात हृमिहं रं लेखनं पित्तकोप
 नं॥ पीलुनं तिक्तं सुखं सुपित्तकफापहं। हिं गुतां शुकुदुसदं भूलानी स विवनुत्॥ लघु स्मपावनं स्त्रिधं दीप
 नं कफवातजित्। जीरकं रुचिनु त्वय्यं गन्धो घ्नं कफवातजित्॥ पाके तु कटुनी भास्म
 वस्मपातनवर्द्धि दीपनं॥ सग्राहिक कटुकं तीक्ष्णं वातकफापहं। पक्वं सुगन्धि मधुरं वर्द्धनं ग्राहि दोषघ्नी॥ फल

पुपरिपंकेषु यदुणं समुदाहृतं । विल्वदन्त्रवित्तेयं विल्वं त्वामंगुणोत्तरं ॥ कफवातामशूलघ्नीगाहिणीविल्वपेघि
 का । नारिकेलंगुरुसिग्धपित्तघ्नं स्वादुशीतलं ॥ वलमांसप्रदं हृद्यं दहणं वल्लिगोक्ष्म । विशेषतः कोमलनारिकेल
 निहंति पित्तज्वरपित्तदोषानृच्छं हृदि दातामयमाशुहयात् । सपित्तमुक्तप्रवो न किं वाह ॥ वातघ्नी नरणोः प
 त्यापित्तघ्नी घृतसंयुता । नागवेणुकं हंति सर्वरोगानुपुणा चिना ॥ शिवापचक्षुः दसाचक्षुष्यालवणो स वा । मे
 ह्मादीपनी दोषशोखकुसुमापहो ॥ तद्वद्वात्री विशेषणं दृष्ट्या शीते वीर्यते ॥ ॥ अथ तोयगुणाः ॥ अनेना
 पिदिना जंतुः पाणश्चावयते विधे । तोयाभावे पिपासतः क्षणाभ्यामेव मुच्यते ॥ अजीर्णमोजनं वारिनीर्णवारि
 वलप्रदं । आपुराहारकाले च भुक्तानोपरिनो निदा ॥ तोयं सप्रगुणं प्रोक्तं मुह्यं लघुवशीतलं । स्वगन्धमस्य सुरसं
 हृद्यं तृष्णाप्रशोधनं ॥ पिकिलं कृमिलं क्षिप्रं प्लीशवानकद्विमेः । विवर्णं विवरमत्र दुर्गन्धि न हि न जनं ॥ शीताभुम

राम
 ले ३

दमुर्क्षां पित्तकुडिज्वरापहं । अमभ्रमोक्षदा हृत्तुदमदात्ययविषापहं ॥ उष्णोदकं सदापथ्यं कामगामान्वरार्तिनुत्त ।
 कफवातानदोषघ्नं पित्तनं वल्लिशोधनं ॥ भिनत्रिंशोषसंघातं मारुतं चोपकर्षति । अजीर्णं जयत्याशुपीतमुष्णोदकं
 निशि ॥ काथ्यमानं तु यत्रोयं लघु । नेवत्यर्द्धावशिष्टं तु तच्च स्मोदकमिष्यते ॥ नृपादहीनं वातघ्नं मूत्रानं
 तु कफपित्तनुत्त । कफघ्नं पादशोषस्थं पानीयं लघुदीपनं ॥ धारापातेन विस्त्रिंशं रं परशापहं । मृतशीतं विदोषा
 पुवापातनं वशीतलं ॥ दिवाभूतं तु यत्रोयं रात्रौ तुरुतायुजेत् । रात्रौभूतं दिवा वैदगुरुत्वमधिगच्छति ॥ मूर्छापि
 त्तोवदाहेषु विशेषतः मदात्ययः । भ्रमकूपरीतेषु माकरमथोनथा ॥ उद्वेगे रक्तपित्ते च शीतमभः प्रशस्यते । पाश्विभृति
 प्रतिश्याये वायुरोगे गणगहे ॥ आवरणेति पित्ते कोष्ठसमयः शुद्धेन वज्रं । हिकार्याहोदपीते च शीते प्रपरिवर्जयेत् ॥
 आरोचके प्रतिश्याये वासके श्यथौसये । मन्दाग्दाबुदके कोष्ठज्वरेनेत्रासये तथा ॥ वृणोचमधुमे हेचपानीयं मन्

माचरेत् । नारिकेलोदकं हृत्वा त्वत्वा उशीतं हि मंगुरु ॥ नृणां पित्तनिल हरं दीपनं वसि सोधनं । विशेषादग्निवर्त्तस्य वा
 रिकेलस्य यज्जलं ॥ तत्पित्तप्रमवा नो गान्तवा ने वापक र्धति । बालस्य नारिकेलस्य जलं पायो विरेचनं ॥ नारिकेलांशु
 तस्य गुणोष्णपित्तनाशनः । नारिकेलजलं नीलं विषमंगुरुपित्तहृत् ॥ ॥ अथ शीरगुणाः ॥ शीरस्वादुरसं तिग्धं तु
 जस्य वातवर्द्धनं । वातपित्तहरं हृष्यं श्लेष्मणं गुरुशीतलं ॥ गोशीरं जीवनं वन्यं रक्तपित्तनिलापहं । आयुष्यं पुंस्त्वहृत्
 यं हृद्यं मन्त्रारसायनं ॥ महिष्यं तिग्धं मत्स्यं मधुरं शीतलं गुरु । निद्राकरमति सादि स्वादु वक्रि विनाशनं ॥ शीतोष्ण
 कफवातघ्नं शीतशीतं तु पित्तनुत् । आममाशुकरं शोक्तं धारोष्णममृतं पयः ॥ शर्कराश्चोतसर्पिर्निर्मुक्तं हृष्यं बलप्रदं ॥ राम
 दं । नरुदुग्धं वातहरं दुर्जरं रुक्षमेव च ॥ शीरमन्त्रातिका वृद्ध्या तिग्धपित्तनिलापहं । बर्षं सरवणं शीरं यद्वि वि ॥ ४
 तं न देत् ॥ विवत्सोदानं वत्सानां पयो दोषनमीरितं ॥ ॥ अथ दधिगुणाः ॥ गव्यं दधितु वातघ्नं मंगल्यं शुचिरेचनं ।

तिग्धं विपाकमधुरं दीपनं बलवर्द्धनं ॥ माहिष्यं दध्यति तिग्धं रक्तपित्तविनाशनं । विपाके मधुरं हृष्यं कफहृदिकरं गुरु ॥
 दधियत्स्वादुतामुदः कथाति स्पन्दि कारणं । दध्यस्मृमति यदुक्तं दूषणं कफपित्तनुत् ॥ विदो हि मृष्टविण्मुत्रं मन्द
 वातं त्रिदोषकुतः । पीनं सेवाति सारे च शीतके विषमन्त्रे ॥ अरुचौ मूत्ररुक् च कार्श्ये दधिप्राप्तये । शरत्कृष्णवस
 तेषु प्रायशो दधिगर्हितं ॥ हेमं ते शिशिरे चैव वर्षा मुदधिसम्पते । रक्तपित्तविकारेषु कासस्त्रासेषु नम्रं हितं ॥ नरत्तं द
 धिभुंजीत नाचाप्येषु तेषां शर्करं । यथा तथा शृता तत्सीरात् जाती तत्तदुणोत्तरं ॥ वातपित्तकरं हृष्यं वातं निवृत्तवर्द्धनं ।
 तक्रं लघुकषधा हृदीपनं कफवातजित् ॥ शोथोदवारुविस्त्रीह रोगा शो गृहणी गदान् । मूत्रग्रहणं व्यापकं रपात्रा
 मया नृजायत ॥ समारनिर्जलं घोरं तक्रपादजला न्वितं । अर्द्धोदकमुदस्वि त्स्यात्तामुदं जलवर्जितं ॥ घोरं पित्तानि
 लहरं तक्रदोषतयापहं । उदस्वित् श्लेष्मदं चैव मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमासं कफं कोष्ठे हति कण्ठे करोति च । पीनस

म्वासकासादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ ननु तत्र कं कफे दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥ नो मूर्च्छा भ्रमदा हेवन रोगे रक्तपित्तके ॥ शीत
 काले निमांशे च कफे श्लेष्म मयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वा यौ तत्र प्रशस्यते ॥ वातघ्नं मे श्वरोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करं ॥ पि
 त्तं कं कफे वापि क्षारत्रिकटु संयुतं ॥ ॥ अथ घृतगुणाः ॥ घृतं सहस्रदीप्यं स्याद्विना कर्म सहस्रकृतं ॥ स्वर्गं होतुं लंश
 तं वातपित्तविषापहं ॥ माहिषं च घृतं स्वादु शीतलं मधुरं गुरु ॥ वातपित्तप्रशमनं कफकृदं कपित्तनुत् ॥ ॥ अथैश्व
 रिगुणाः ॥ इक्षुवोरक्तपित्तघ्नारे स्यादृष्याः कफप्रदाः ॥ विषाके मधुराः सिग्धा गुरवो मूत्रना सवाः ॥ गुह्ये वृष्टो गुरुः सिग्धो
 वातघ्नो मूत्रशोधनः ॥ माति पित्तकरो मेदः कफकृमिबलप्रदः ॥ पुडः पुरातनो वातपित्तहानृकृषसादनः ॥ सिग्धो वल्यः
 विशेषतः ॥ खण्डहृष्यतमं वल्यं च शुष्कं हृत्स्वनंतथा ॥ वातपित्तहरं हृष्यंतथा हृद्यं सुखप्रदं ॥ शर्कराज्वरपि
 त्तसृक् मूर्च्छा कृद्विषापहं ॥ मधुस्वादुकरं शीतं वृण शोधनरोपणं ॥ कषायान्नवसंवलयं कक्षं दीपनलेपनं ॥ कषायान्त

राम
 लेख

रसंतैलं नुक्षुमुष्णं व्यवायि च ॥ पित्तलं कटु विन्यत्रं न च श्लेष्मातिवर्द्धनं ॥ वातघ्ने मूत्रसंवयं क्वां मेधाग्निवर्द्धनं ॥ छिन्नमि
 व व्यतोत्पि स्रमश्चित्तक्षतपि छित्ते ॥ भग्नस्फुटितविकानि दग्धविस्त्रेष्टुदारिते ॥ तथा निहतनिर्वर्त्तने मृगव्यातादिभिः
 क्षते ॥ सेव्याभ्यंगावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ वज्रयेत्यस्य सा सिद्धं मत्स्यामांसमनूपजं ॥ शोफलमरूपा एव मलाहनां
 फलाहते ॥ मांसमूलकसं सिद्धं मधुघृतं समां सके ॥ मत्स्यानि शुरिकारेण च शुमुष्मेन वारिणा ॥ पुनरुष्मं कृतं चान्नं घृ
 तं कां सोदशाहिकं ॥ दध्ना तत्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च ॥ विरुद्धं नैव भुञ्जीत सति मान्दलीफलं ॥ मुष्मते विरुद्धा
 शनजात्रोगा न्प्रतिहति विरेचनं ॥ वमनशमनवापि सूचवाहितभोजनं ॥ शाल्यावात्यतया वापि दीप्ताग्निस्तृणास्य
 च ॥ सिग्धव्याघ्रामवलिनं विरुद्धं विनश्यनवेत् ॥ ॥ अदृष्टद्वारा रक्षाधस्तु आलस्यादन्नदोषादित्यनंतरं मधुरणाह
 लमुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुकरकाणिव ॥ अतः साणि द्विजातीनां सामवाप्रभवानिव ॥ करकं छत्राकः अमेध्यप्रभ

वानिदिष्टादिजातानि सुदत एतलीयकादीनि तथा ॥ लोहितान्धसनिर्गमा न्वचनपनवांसथा ॥ शेषंगव्यं च पेयं यत्नेन प
 रिवर्जयेत् ॥ निर्गमा सो नाम कश्चित्प्रसिद्धः ॥ सवस्वयं हृत्ताहृतिर्भूतो लोहितानि पिद्धः ॥ हृत्ताहृदनेन तु वद्विः कारितो ॥ न्यव
 सोपि निपिद्धः ॥ वृश्चनेति रुपादानात् ॥ लोहितगृहणो न च कर्तुं रादौ न दोषः ॥ शेषु ब्रह्मपादः पेयुरोत्तमप्रसूतयोः स्त्री
 रं यदन्नसंयोगात्कारिणं भवति तत्र गव्यं ॥ निपिद्धं महिष्यास्तु निर्दशादायाः याद्यमेव ॥ ॥ देवलः ॥ शेषात्तं कंचकोमु
 भंतयेवनानमंतकान् ॥ गृहजनश्चेति शाकानामन्नसोपि प्रवर्तते ॥ पलाण्डुलमुनं मुक्तं निर्गमास्येति सर्वतः ॥ कुरुन्द
 श्वेतवृत्ताककुभाण्डश्च न भक्षयेत् ॥ श्वेषात्ताकारानुश्रावः कोमुनकुमुनपत्रादिना संकलितिका मस्तकं वत्तला ॥ ला
 वुः अलावुवत्तुलोकारांमिति वचनात् ॥ श्वेतवृत्ताकश्चेतमटाको निर्गमा सो लोहित एव निर्गमासः कुलथ इति हलायु
 वः ॥ कुभाण्डकुभाण्ड इति प्राप्तिर्लक्षणं ॥ तथा विनयं पुमुमुनथा विनयो घृतमनः सुसूखः सपविशेषः ॥ एतावद्वर्जयेदि

राम
 ए६

दित्यर्थः ॥ अमोज्यमित्यनुवृत्तौ गौतमः किमलय किमाहुः ॥ किमलयो नवपल्लवः ॥ कयानु अतिछत्राकं ॥ ॥ आपस्तम्बः ॥ की
 लासौ सवीनां व कुलञ्जपलाण्डुपरारिका यच्चान्यत्यरिचक्षते ॥ कालानं सुरते दथं स्थापिताया ओषधयो वीत्यादयः ॥
 अमां विकावर्तति शेषः ॥ कलञ्जालमुनविशेषश्च ॥ पलाण्डुस्तु दराधारसोनो दीर्घपत्रश्च ॥ प्रतिगन्धो महोषधः ॥ हिरण्य
 श्वपलाण्डुश्च नवकर्तृपहारिका ॥ गृहजनो यवमेक्षश्च पलाण्डुर्ह न जातयः ॥ इति स्मृतिमञ्जरी विलेखिता सर्वदेव्यो
 कान् ॥ यदिति यद्यप्येव विधको विदारादिशिक्ताः परिवर्तते ॥ परिवर्तयन्ति तदपि नमोज्यमिति शेषः ॥ नल्लसोऽ
 म्बरदक्षिणनां पमात्रनंगा निभक्षयेत् ॥ दक्षिणः कपित्थः नीपः कदम्बः माहुलुङ्गो वीजपूरः ॥ ॥ भृगुः ॥ भक्षयेत्
 दिनीनी तु प्रसादाद्वा स एतः कश्चित् ॥ बाण्डायणो न शुद्धिः स्यादापस्तम्बो वीन्मुनिः ॥ ॥ यमः ॥ अवीषपकमासश्च म
 त्पानपत्रपाकतान् ॥ सवीषपकमोमो अपके अत्र प्राकृतान् ॥ असंस्कृतान् ॥ गौतमश्चातवीर्णाणि नाश्रियते ॥ आन

वीर्यं उद्धृतयवं ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ राजा माघाः स्थूलमुक्रास्तथा हषकरा षको । मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमः श्यानि के
 तनं ॥ सस्यायेता निभस्याणि नेवा दयानिकस्य विन ॥ राजमाघो वदवटी स्थूलमाघो मेषा शतपुष्पा सोमः ॥ ॥ वर्जये
 दित्यनुवृत्तौ आपस्तम्बः ॥ हस्मधान्यं च पूडा न ये चान्ये ५ नाश्वसम्पताः । हस्मधान्यं कवहलादिभुंक्ते च नये त्रिणि
 नक्षीरमुत्सृजेत्याप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतं ॥ वीजानि कुष्माण्डादि वीजानि पयसा च देने ॥ ॥ यमः ॥ मित्रभाण्डेन भु
 ज्जीत रात्रौ दक्षिण फलान् । रात्रौ दक्षिणि पिष्टुं शककान् ॥ ॥ विष्णुः ॥ न रात्रौ तिलसम्बन्धेन दक्षिण कृत्वा । तथा न
 को न विदा वदद पिप्पलसं युक्तं शनशाकं ॥ ॥ तथा ॥ शाकमूलफलैसादि दत्तं छेदनमक्षयेत् । दत्तं छेदो वददिदं राम
 तच्छेदः पुरावाच्यतरे विधानात् ॥ ॥ तथा ॥ मन्त्रयन्नमन्येन विक्षिप्तं पात्रं संस्थितं । वदूनां भुञ्जतां मये न चास्मीत्यु
 यात्सराचितः ॥ ॥ हारीतः ॥ न तेलं दध्यानुपान् । आहारशेषं दुग्धपानस्य शेषं तेलं दधिवोनाश्चाद्यादिन्यर्थः ॥ ॥

तथा । गृहे पिनिवसन्विप्रो मुनिस्मां सस्य वर्जनात् ॥ ॥ मनुः ॥ वर्षे वर्षे च मेधेन योजायत शतं समाः । मांसानि न तु खादेयु
 स्तपोः पुण्यफलं समं ॥ ॥ नारदीये ॥ न मांसं भक्षये मांसं न कौर्मनान्यदवहि । चाण्डालो जायते राजकात्तिके मांसं भ
 क्षणात् ॥ ॥ महाभारते ॥ कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षेन रात्रि प । वर्जयेत्सर्वं मांसो निवर्त्तयति विधीयते ॥ कौमुदं
 कार्तिकं ॥ ॥ कार्तिके मधिरूप ब्रह्मपुराणं ॥ एकादश्यादिति शिषु । तातु पञ्च स्रातव्यं शान्तला सुनदाषु
 च ॥ वर्जितव्यं तथा हि मांसं भोजनमेव च । ततश्च मांसं भक्षणं निषेधकार्तिकमासतः शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च
 दिनानि शक्ता शक्ते दानं पापनवेत स्याद्वा निषिद्धानि ॥ ॥ भविष्ये ॥ आसिधरकृष्ण केच्यो भुंक्ते चरवेर्हिने ।
 मप्यजन्मभवेत्कुक्षीरिदृश्योपजायते ॥ ॥ विष्णुपुराणे ॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च सति मा । पचयेत्ता निरा
 जेन्दु रवि सक्तांति रेव च ॥ स्त्री तेलमांसं संनोगं पचस्विते पुमानवः । विष्णुवर्मा जन्मनामप्रयाति नरकं मृतः ॥ अत्र यद्यपि

संक्रांतिपदेन पुण्यकालो लक्षते तथापि ॥ अष्टम्यां पक्षयोः रंते रविसंक्रांतवामरे । पक्षोपांते स्त्रियं तैलं मां सञ्चप
 रिदर्जयेत् ॥ इति वसुपुराणे वासरपदग्रहणवलात्पुण्यकालोपलक्षितदिनस्य निषेधविस्तुपुराणे पिपुण्य-
 कालोपलक्षितदिनमेव ग्राह्यं । अथवा वासरपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ तथा राजमार्तणे भोजराजं हतोत्तं ॥ अद-
 राचा दवाद्यन्त्यं कुत्र स्मिन्नेव हनि क्रिया । उर्ध्वं संक्रमणे भानोरपरं हनि तत्क्रिया इति वचनात् ॥ संचारक्यावधि
 नृपत्वापराद्धं पुण्यकालोपलक्षितदिनमुपीति ॥ ॥ स्त्रियास्तु प्रभुमां सभक्षणा निषेधमाह श्रीभागवती पुराणं ॥ ये राम-
 दिहवे पुरुषाः यमेवेन यजते याश्च स्त्रियो नृपश्च नृत्वारं वैजितां श्रुताश्च ते पशवह हनिह नाश्च ममादने धनं यंतो र १००
 सो गणाः शानिका हरस्व धिति नावहा यास्तु कपिर्वैतिति ॥ स्वधिति नावहा रेण अवदा ये खण्डयित्वा ॥ ॥ मनुः ॥
 मन्त्रकुशुवापंचन भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नवसदा स्युः संवका मतः ॥ रूपघ्रावेक्षितं चैव संस्पृष्टा

आपुदक्या ॥ पतत्रिणा वणी श्रैवशुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवावाचमुं घ्रातं पुष्पां नुच विशेषतः । गणा वंगणिका वंच विदुषा च
 मुगुक्षितं ॥ मुक्तं पशुं पित श्रैवशुना संस्पृष्टमेव च । विक्रिन्सकस्य मृगयोः क्लीवकूरस्यो छिद्यमौजिनः ॥ उपाचंसूतिका वं
 वपर्षा चास्तमनिर्दृशं । अने द्वितं दृथा मां समवीरायाश्च योषितः ॥ द्विषदन्नं नृगर्षा वंपतिता च मवस्तुतः । पिशुना नृतिन
 आने कुतु विक्रयिणस्तथा ॥ मुष्पंतिये दोषपतिं स्त्रीणि तगणश्च सर्वेणः । अनिर्दृशश्च वेता नृमनुष्यिकरमेव च ॥ राजानं ते
 जआदने शूद्रानं वस्त्रवर्धनं । आयुः सर्वसंकारा वं पशश्च स्मादकीर्तिनः ॥ विद्यावाक्यं कस्या वं मंत्रविक्रयिनो मलं । भुक्ता तो
 न्यतमस्या नृमसत्यसपणं अहं ॥ मत्या भुक्ता च रेत्तु कुरे तो विष्णु मंत्रमेव च । नाया ह्युदस्य पका वं विघ्नश्च आदो नाहिजः ॥
 आदपीता ममेवास्यादहता वकरा विक्रं । केशकीणावपन्नं केशकी ससर्गा दुष्कामं तद्वृत्तान्तः ॥ कण्ठावेक्षितं पतिते ह
 सं उदक्य पारजस्य लया पतत्रिणा वली टंका का विना भक्षितं । पुष्पां च अन्नं के के भोक्ता रदत्तुक्ता अन्नसत्रा दोषहीयते

तद्वन्नगणान्नं वहुभिर्मिलित्वा यत्कृतान्नं पशुपितं वा त्यंत रितंत तवुसहाक्तं ॥ ॥ नक्षमाहमनुः ॥ यत्किञ्चित्त्वेह संयुक्तं मस्य
भक्ष्यमगर्हितं । तत्पशुपितमप्याद्य हृदिः शेषश्च यत्तवेत् ॥ ॥ विशेषमाह ॥ स एव वि संव स्थित मप्याद्य सखेह । कं द्विजा-
निभिः । यव गो वृ मजं सर्वं यय सञ्चे व विक्रियाः ॥ उच्छि संभुक्ता व शिष्टं वा दुषिकस्य भ्येत्या पुक्तस्य युगयोर्वा भ्येत्य उगोदा-
हण कर्मा सुतिकोचं क्रिया तत्र कुलजे व पिन भोक्तुं यं पश्या चान्नं । एक पंक्ति स्थे भुज्य माने यदि के श्चि द चे करो तितदलं अनि-
र्देशं जनन शोभ्यन्नं अवजायाद वृ ह्या मास देव पित्रो दे शो नयन्न हृतं । अवीरायाः पति पुत्र विहीनायाः प्रोषित रत्न पा दानात् । गम-
स्वीत्व मात्रेणो व स मन्त्रि न्या निषेधो न तु पिता मत्यादि सः स्व भ्राता अपि प्रायश्चित्त विवेकोप्येव ॥ नगर्यन्न नगरा विपान्नं नगर-
पते सयेति वृत्त पुराणात् ॥ अवसुतं उपरि कृतं सुतं । अनिर्देशं प्रेता न्नं मृगा शो यन्नं आदत्ते नाशयति । दोषा निघो ना-
भिज्ञानिषेधः कल्पते वृत्त वर्ज्यं सः । अद्ययनादि निमित्त कतेजः । अमलाज्ञानेन अहं शपणं उपवासः । हृत्कुं प्राजापत्यं व-

अनर्चितं ४